

NR I 2019

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktör och ansvarig utgivare universitetslektor Gert Jeppsson, Lund.

Redaktionskommitté

Professor Lars Berggren, Lund

F. museichef Göran Larsson, Lund

1:e arkivarie fil. dr Elisabeth Reuterswärd, Lund

Professor Sten Skansjö, Lund

Fil.dr Bengt Söderberg, Lund

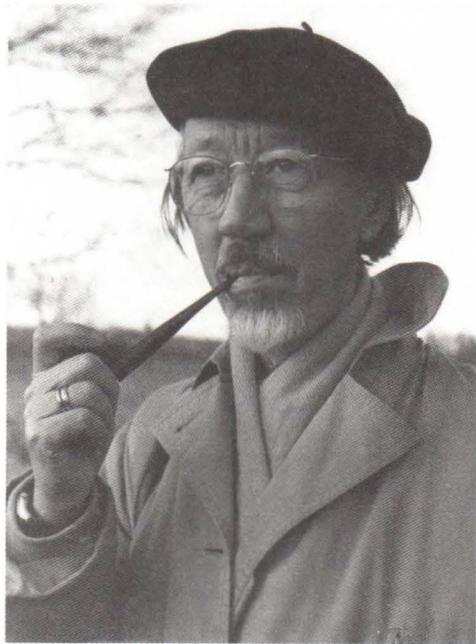
Innehåll

	Sid.
Björn Magnuson Staaf och Gert Jeppsson: Erik Cinthio in memoriam	1
Gert Jeppsson: Mordet i klostret. Ett medeltida mord i Gråbrödraklostret i Ystad med bäring på svensk rikshistoria	3
Leif Johansson, Sven-Olle R Olsson, Sven Rosborn, Tomas Naeraa: Runstenen i Tullstorp. En studie i geologi och historia	22
Jimmy Juhlin Alftberg: Venetiansk dukat hittad i Elleholm	32
<i>Aktuellt om antikvariskt</i>	
Vägar mot Lund. En antologi om stadens uppkomst, tidigaste utveckling och entreprenaden bakom de stora stenbyggnaderna (Sten Skansjö)	33
Några tidiga skånska lasarettsläkare utanför Lund och Malmö (Gert Jeppsson)	35

Detta nummer av Ale utges med stöd av Thora Ohlssons stiftelse, Lund.

Erik Cinthio in memoriam

Erik Cinthio, professor emeritus i medeltidsarkeologi vid Lunds universitet, avled efter en kortare tids sjukdom vid 97 års ålder den 31 december 2018. Cinthio lade på många sätt grunden för den moderna akademiska medeltidsarkeologin i Skandinavien. Hans forskarbana var lång och kom att spänna över många decennier. År 1946 fick han sin första anställning på Lunds universitets historiska museum och 11 år senare disputerade Cinthio på avhandlingen *Lunds domkyrka under romansk tid*. 1962 lyckades han som docent etablera medeltidsarkeologi som ett nytt forskarutbildningsämne vid Lunds universitet. Det fanns förvisso goda förutsättningar för att göra detta just i Lund, både Lunds historiska museum och museet Kulturen har magnifika medeltidssamlingar. Kulturen utförde också sedan slutet av 1800-talet arkeologiska undersökningar. Genom Cinthios försorg skapades ett tydligt akademiskt nav för det medeltidsarkeologiska forskningsfältet och då inte bara med fokus på lokala sammanhang. På den arkeologiska institutionen började även grundutbildning för studenter med intresse för medeltidsarkeologi bedrivas. År 1969 blev Cinthio professor och redan då hade studenter och unga forskare från hela Norden börjat söka sig specifikt till Lund och den arkeologiska institutionen. På 1960-talet hade begreppet »forskarmiljö» ännu inte fått ett brett genomslag i universitetsvärlden, men det var precis detta Cinthio skapade. Åtskilliga med examen i medeltidsarkeologi från Lund har gjort karriärer både på universitet och museer runt om i Nord-europa. Givetvis fick också etableringen av ämnet i Lund även positiva effekter på hela det historievetenskapliga fältet i Sydsverige.

Den medeltidshistoriska forskningen blev under slutet av 1900-talet högst tvärvetenskaplig, medeltidshistoriker, historiker, kulturgeografer och kvartärgeologer möttes i gemensamma forskningsprojekt.

Karismatiska personer förknippas inte sällan med ett extrovert sätt att vara. Själv skulle jag vilja beskriva Cinthio som en person med en stillsam sorts karisma. Genom hans eftertänksamt vänliga framtoning och närheten till skratt skapades helt enkelt en mycket behaglig stämning. Han hade även en väldigt personlig föreläsningsstil. Hans resonemang kunde börja med en väldigt saklig redovisning av en byggnadsarkeologisk analys och sluta i tolkningar som öppnade fängslande perspektiv in i medeltida kosmologi, filosofi och världsåskådning. Han gav

sig även tid till längre samtal med grundstuder, vilka ibland närmast tog sig uttryck som små improviserade föreläsningar. Hans uppfattning om Pierre Abélard och dennes idéer om begreppsvärld, filosofisk konceptualism och dess implikationer för arkeologisk tolkning fick jag själv ta del av i en trappa på historiska museet 1985. Ett samtal som gav mig en rejäl knuff in i ett intresse för historieteori som jag inte kommit ut ur än. De studenter som fått tenta av en hel termins utbildning i en enda lång munta sittandes i en väl nedsuttan fåtölj framför Cinthios skrivbord glömmer säkert inte heller detta i första taget.

I hans forskning parades konstvetenskapliga, arkitekturhistoriska och arkeologiska metoder med historiska och inte minst idéhistoriska teoretiska tolkningsperspektiv. Hans forskning var därigenom i många stycken nydanande och den har även bidragit till att inspirera många arkeologer att verkligen våga prova och presentera nya tolkningsmodeller fullt ut, istället för att låta dessa stanna vid försiktiga antydningar. En stor del av Cinthios studier hade fokus på Skåne, av hans många arbeten kan bland annat nämnas *Skånes stensulpturer under 1100-talet* och studier om Dalby och dess kyrka som finns samlade i *Minnen från Dalby*.

Erik Cinthio var en historievetenskaplig pionjär i ordets sannaste bemärkelse och han har lämnat ett stort arv av kunskap till eftervärlden.

Björn Magnuson Staaf

(Ordf. i De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening)

Erik Cinthio var den siste av pionjärerna, den siste av grundarna av tidskriften *Ale* som nu lämnat oss. Efter det att Skånelandskapens historiska och arkeologiska förening

återuppstått 1961 – efter sin törnrosasömn från 1927 – var Erik med från början, både i föreningens styrelse och i tidskriften *Ales redaktionskommitté*. Ale blev ju en fortsättning på den nedlagda *Historisk tidskrift för Skåneland*, som så nära förknippas med familjen Weibull. Det går inte att förneka att arbetet med Ale och föreningen hörde till hans mest omhuldade intressen. När jag nämner att han satt i redaktionskommittén i trettiosex år (1961–1997) och i föreningens styrelse i trettioett år (1961–1992), är detta fakta som talar för sig själva. Han gick i pension 1986. Många är de Ale-artiklar som han faktagranskat inom arkeologi och medeltidsarkeologi och ännu många år efter det han lämnat redaktionskommittén kunde jag som redaktör för Ale vid behov be om hans initierade synpunkter inom hans specialområden. Självfallet fick *Ales* läsare vid flera tillfällen ta del av hans lärda uppsatser. Redan i det andra häftet (1962:1) av den nystartade tidskriften hade hans penna satt sina spår. Jag nämner här nedan några av hans viktigaste Ale-artiklar.

- Blekinge och dess kyrkor (Ale 1962:1)
- Vad är medeltidsarkeologi? (Ale 1965:1)
- Kungapalatset i Dalby (Ale 1966:3)
- Köping och stad i det tidigmedeltida Skåne (Ale 1975:1)

Indirekt ligger han bakom ytterligare ett stort antal bidrag till Ale, för som redaktionsmedlem förutsattes man ge tips och upplysningar om presumtiva författare och Erik hade genom sina kontakter på sin institution och i den övriga akademiska världen rika möjligheter för detta.

Den nuvarande generationen i *Ales* redaktion och Föreningens styrelse står i stor tacksamhet till Erik Cinthio.

Gert Jeppsson

(Redaktör för tidskriften Ale)

Mordet i klostret

Ett medeltida mord i Gråbrödraklostret i Ystad med bäring på svensk rikshistoria

Av Gert Jeppsson

Fd univ.ektor i historia, redaktör för Ale, Lund

År 2017 uppmärksammades i Ystad att stadens franciskanerkloster fyllde 750 år. De flesta stadskloster, oberoende av orden, är sedan länge jämnade med marken. Efter birgittinerklostret i Vadstena och karmeliterklostret i Helsingör torde gråbrödraklostret i Ystad komma som nummer tre i raden av de bäst bevarade. Ystadiana – årsskriften för Ystads fornminnesförening – ägnades jubileumsåret helt åt klostrets historia. Det mesta som en gång har timat inom de medeltida klosterväggarna ligger för alltid i det fördolda. Om något långt utöver det vardagliga emellertid har inträffat, som t.ex. ett mord innanför klostermurarna, kan vissa, om än osäkra, rudimentära lämningar ha överlevt. Just en sådan dramatisk händelse inträffade när klostret var ungefär hundra år gammalt. Konkret: ett olöst mordfall från mitten av 1300-talet, med två frälsemän inblandade och med klostret som mordplats, skall i det följande belysas och förhoppningsvis föras närmare en lösning. Avslutningsvis – och här står vi på betydligt säkrare mark – skall följderna av detta skånska mord lyftas fram och kopplingen till den svenska rikshistorien göras.

Terminologiskt har ingen skillnad gjorts på mord och dråp i artikeln, eftersom vi inte vet tillräckligt om detaljerna för att göra den distinktionen.

Inledning

När den amerikanske blivande nobelpristagaren (1948) i litteratur T.S. Eliot (1888–1965) år 1935 skrev dramat »*Murder in the cathedral*» (Mordet i katedralen) – artikelrubriken alluderar på detta verk – behövde han inte brottas med problem som mordoffrets och mördarens identitet, mordplats, motiv och tid. Det var ärkebiskopen Thomas Becket som år 1170 i sin egen katedral i Canterbury bragtes om livet på den engelske kungen Henrik II:s order. Påföljden för anstiftaren blev botgöring gentemot kyrkan. Kanske har vi inom släkten Brahe också ett slags botgöring två generationer senare för Ystadhändelsen. Som jag i slutet av denna artikel gör gällande, är det inte

osannolikt att titeln ovan inte bara står för en Becket-allusion utan kanske också har en direkt substansiell anknytning till Brahesläkten i Halland under 1400-talet.

Den historiker som idag närmar sig klostermordet i Ystad har däremot svårt att ur det minst sagt sköra källmaterialet vaska fram flera av de för ett mord grundläggande fakta, det vill säga mördare, mordoffer, mordvapen, plats, tid, motiv, vittnen och händelseförlopp. Eftersom mordet i sin tur utlöste en händelsekedja, som senare fick verkningar långt utanför den lokala och regionala omgivningen i Ystad är händelsen av sådan vikt, att ett försök att komma närmare dess lösning får anses motiverat.

Syfte

Avsikten med denna utredning är tvåfaldig. Det första uppsatta målet är att nå fram till en bättre precisering av mordhändelsen än vad som hittills skett. Vägen dit kommer att uppta det största utrymmet i framställningen. Den andra delen av artikeln vill visa vilka konsekvenser mordet fick, genom att jag följer några generationer av huvudfamiljen framåt i tiden i Danmark och Sverige. Denna senare sammankoppling är hittills endast svagt markerad i den historiska litteraturen.

Källor

Det skall sägas med en gång att några historiska kvarlevor i form av t.ex. rättsliga dokument inte finns från mordhändelsen i Ystad och troligen heller aldrig har funnits. Vi får nöja oss med berättande källor, dessvärre till delar av lågt historiskt källvärde. Huvudkällan består av en riddarvisa, en så kallad historisk riddarvisa, troligen tillkommen i tiden nära händelsen. Med »i tiden» skulle då betyda 1300-talets senare hälft.

Den första uppteckningen och utgivningen av riddarvisan gjordes av Anders Sørensen Vedel i *Ett Hundred Udvalgte danske Viser* 1591. I en handskrift som finns i Lunds universitetsbibliotek av Georg Henric Beijers *Beskrifning öfver staden Ystad* 1793 finns tillfogat två blad som upptar riddarvisan från klostret ur Vedels originalutgåva. Händelsen har således varit känd på 1700-talet i Ystad, om den nu inte på ett eller annat sätt bevarats kontinuerligt i folktraditionen ända från ursprungstiden.

Den som i något så när modern tid först uppmärksammade mordet och försökte analysera det var den danske professorn Axel Olrik i sitt omfattande verk *Danske Ridder-viser* 1898.¹ Han placerade »Den skaanske Björn fældet» som är namnet på klosterbal-

laden, som den allra första visan i sin bok. Olrik har som sagt därtill närmare utrett omständigheterna kring denna och ett par av de andra historiska riddarvisorna., så långt han nu på sin tid hade underlag för. Mera därom följer längre fram i denna artikel.

För fullständighetens skull skall nämnas att Olrik också redovisar en uppteckning av visan som han kallar version B. Den är emellertid ofullständig, av yngre datum och så full av riddarvisegenrens schabloner, att den är näst intill omöjlig att utnyttja som historisk källa. Jag bortser därför från den i det följande.

Sophie Brahe (död 1643) från Knutstorp har lämnat efter sig en värdefull släktbok, eller rättare sagt släktböcker, från cirka 1600.² Den medeltida huvudgården Tosterup, som spelar en viktig roll i mordhändelsen, var just hennes släkts stamgård. Därifrån kom fadern Otte, farfadern Tyke och hennes farfarsfar Axel Pedersen Brahe och – några släktled ännu längre tillbaka – huvudpersonen i riddarvisan Torkel Brahe.³ För bedömningen av hennes trovärdighet skall det särskilt betonas att platser och personer är för henne så kända som det bara är möjligt. Även om hennes släktbok innehåller felaktigheter, bör hon – som sin samtids kanske mest renommerade genealog – således vara som bäst informerad när hon i sin släktbok skriver om »Di Braher». Hon hade utöver den muntliga traditionen dessutom äldre skrivna källor – genealogier – till hands som hon kunde luta sig emot. Hon nämner särskilt att hon haft tillgång till sin farmors släktundersökningar. Denna var Sophie Ruud, som hon var uppkallad efter, gift med Tyke Brahe till Tosterup i hans andra gifte. Sophie Ruud, som bör vara född i 1400-talets slut, alltså bara litet mer än hundra år efter dramat i klostret. En sådan uppseendeväckande handling som ett mord eller dråp begånget av en medlem i den egna släk-

ten bör ha traderats från släktled till släktled. Det behöver knappast poängteras att den muntliga traditionen ända in i början av förra seklet hade en otroligt mycket starkare ställning än vad fallet är idag. Sophie Brahe tillhörde därtill sin samtids bildningselit, så när hon skriver om sin släkt och Torkel Brahes dråp bör hon bli trodd. Uppgifter från hennes släktbok kompletterar och på flera punkter verifierar riddarvisan.

En källa som får anses äga lågt källvärde, och som tidigare inte nämnts i litteraturen tillsammans med klostervisn, är den sena nedteckning av en svensk version som gjorts av Wilhelmina Schröder i *Borg- och folksägner 1902*. Hon anger inte sina källor. Det framgår dock, redan vid en snabb anblick, att hennes publikation, direkt eller indirekt, är ett översättningslån från en dansk förlaga.⁴ Visan åtföljes också av en inledande kommentar av utgivaren. Denna syns liksom hennes övriga inledningar till en början vara tämligen korrekt – jag tänker i Ystadsfallet i första hand på person- och ortnamn – medan fiktion och fantasier sedan tar över. Intressant är speciellt det förhållandet, att vi hos Schröder för första gången möter namnet på mördarens hemgård dvs hans ursprung avslöjas. Man kan fråga sig, varför skulle hon – eller hennes föregångare – kasta in ett påhittat herrgårdnamn, vilket som helst, Skabersjö, just för den dräptes härkomst? Detta har funnits i hennes förlagor, men hur långt bakåt i tiden?

Man hittar inga spår efter vår riddarvisa i andra svenska folkvisesamlingar.⁵

Ett par gravstenar – alltså historiska kvarlevor – i Herrevadskloster och Skummeslövs kyrka, den senare i södra Halland, kommer också att åberopas som källa. Dessa berör ättlingar till den landsflyktige mördaren, blason och sonson, båda jämväl kända från historiska dokument.

Tidigare litteratur om ämnet

Har klosterdramat tagits upp tidigare i den historiska litteraturen? Svaret är – obetydligt. De få historiker som närmast sig ämnet har snabbt dragit sig tillbaka med endast några få rader lämnade efter sig och ett konstaterande att fallet går inte att lösa. Dessa forskare skall dock namnges. Axel Olriks förut nämnda kritik och historiska undersökning av riddarvisan är det mest ambitiösa försöket. Idag ligger det dock flera fakta på bordet än vad Olrik hade tillgång till.

I *Gråbrödraklostret i Ystad* tog Nils Wimarson kortfattat (sexton rader) upp händelsen med bl. a. hänvisning till Beijers nämnda *Beskifning öfver staden Ystad*.⁶ Författaren till Ystads historia del 1, Salomon Kraft, avfärdar ännu kortare »såsom föga givande spekulationerna om vilka historiska personer, som kunna tänkas motsvara visans frälsemän».⁷ På senare tid har Anders Reinsert berört händelsen.⁸ Han har själv kallat sin tolkning en »fantasi», vilket jag instämmer i att den är och förblir. Han har fastnat för det alternativa namnet i visan Åge (Aage, Ogi), och »broderar ut» att det kunde vara kungens gälkare på Bjersjöholm, Åge Ingvarson Bååt, som fallit offer i klostret.

I det senaste utkomna arbetet om *Gråbröthrae kloster. Klostret i Ystad 75 år* finns ingenting om det medeltida dramat.

Resumé av händelseförloppet

För att tydliggöra vad som hände i klostret och för att som läsare kunna bilda sig en bättre uppfattning om ämnet, behöver vi ha tillgång till en sammanfattning av riddarvisans text. Jag har valt att referera vissa partier och citera en del centrala strofer.⁹

Visan börjar med en ohistorisk, litterär ingress som får stå för författaren och som följer formalia i riddarvisan. Det handlar om en

Franciskanerklostret i Ystad, grundat 1267. Östra längan. Uppfördes under 1300-talets senare del.

dröm, ett varsel i skepnad av tre hotande björnar, ett omen som skall gå i uppfyllelse, d.v.s. huvudpersonen herr Ove – som omväxlande kallas herr Aage i texten – skall mista livet. Han avrådes av sin närmaste man från att rida till Ystad för ett möte med herr Torkel, en resa som redan tidigare är planerad. Herr Oves beslut står fast ...

Thet jeg wiiste, all Skone wor wred.

Jeg skall icke lade min Ydsteds=redtt..

Ankomsten till Ystad skildras i en makalös överdrift med ett följe på »hundra glaven i sky», klädda i »plade», d.v.s. plåtar av järn, harnesk.

När han kliver in i »klosterstuffuen» har han sina män på avstånd och åtföljes endast av sin adjutant, sin »smaadreg». Där inne väntar redan herr Torkel.

Sedan följer i ordning: ordstrid, anklagelse, envig, herr Oves död, herr Torkels flykt över Nybroån österut till Tosterup, där han

mottages av stormannen Anders Nielssen. För denna klimax och upplösning får riddarvisans egna ord tala.¹⁰

Her Terkill han(d) gaar her Aage emodt:

»Du weytt minn morbroder, gaff mig icke buodtt.

Her Aage støder op muld mett fodtt:

»Der haffuer du buod for morbroder guodtt

Her Torckill han (d) sitt suerd udrog,

Her Aage han (d) ned tiill iordenn vog.

Her Terckiill trynner tiill sin hest:

»Mig tøkkiis, skoffuen er mig best.»

Hr Tørckiill riider offuer Ny≈broe

Och alle the thieller saa løste han (dtt) aff.

Her Torckiill riider op y Tostorps gaardt,

ud staar her Anders Niessenn, vor suøfft y mor

Her Tørckiill blesser y sin forgilte horn:
Nu haffuer jeg weitt then skonske biørnn.

Her Anders Nielssen han mone saa inder-
liig le:

»Thett wor saa ilde, then skade skulle
skee!»

Her Aagiis suenne riide wiild y≈giemenn
skoffuen.

Några kommentarer till vistexten

En riddarvisa behöver generellt sett avlövas, dvs befrias från sina genretypiska inslag, innan det historiska skeendet träder fram. Det finns mycket att förklara, kommentera och diskutera i denna avskrift av visans sista tredjedel. Visan innehåller totalt 24 strofer. Vissa personer och sakförhållanden kommer att brytas ut och få egna underrubriker. Detta gäller de båda huvudpersonerna, den bakomliggande lagstiftningen, klostret och den hypotetiska tillkomsten av riddarvisan. Mörda-rens landsflykt och hans släkts öden, långt efter visans kronologiska slut, belyses i arti-

kelnas sista del. Denna släkthistoria kastar i flera fall ett retrospektivt förklarande ljus över händelseförloppet.

Först skall några av namnen kommenteras, nämligen Nybro, Tosterup och Anders Nielssen. Flyktvägen längs sydkusten österut över Nybro till Tosterup var under 1300-talet inte den allmänna farvägen, utan den gick längre uppströms över Nybroån vid Allevad.¹¹ Sandflykt och sanddyner utmed havet gjorde att här endast fanns en ridväg som gick över den troligen på 1300-talet anlagda enkla träbron. Endast en person med god lokalkännedom valde denna genväg. Torkel har känt till att han kunde fördröja eventuella förföljare genom att riva bron efter sig. Det troliga är att Torkel har haft en medhjälpare med sig redan i klostret som sedan bistått honom med brorivningen. Det faktum att denna detalj, Nybro, medtagits i visan bidrar i hög grad till att säkerställa dess historiska autenticitet.

I Tosterups socken låg på 1300-talet två huvudgårdar, dels den äldre, större och starkt befästa Vallen och dels den yngre och mindre

Tosterup med det medeltida tornet.

Vallen, en gång medeltida storhuvudgård, bl.a. ägd av Anders Ibsen (Jacobsen), folkvisans Anders Nielsen. Erövrad och nedbruten av drottning Margrete 1382.

Tosterup, invid kyrkan. Torkel Brahe torde via sin hustru ha varit ägare eller delägare till den senare, medan Anders Ibsen eller Jacobsen har suttit på Vallen fram till 1382. Han lär då ha stupat under försvaret av sin gård mot drottning Margaretes trupper. Drottningen lät riva ned Vallen. En mäktig kulle i terrängen visar än idag var den har legat. Anders Ibsen, som helt visst tillhörde Passow-släkten, var via Torkels mor Anne i släkt med Torkel. Han var dock inte morbror till Torkel, något som de förut nämnda författarna övertagit efter Olrik. Torkel har varit den äldste av dem. Nu nämns emellertid inte Vallen i riddarvisan eller i andra källor runt klostermordet, även om denna gård kan avses istället för Tosterup. Kanske är det till det närbelägna Vallen som Torkel rider upp och meddelar nyheten om mordet, och att Herr Anders står ute på sin egen gårdsplan och tar emot. Efter Torkels landsflykt blir Anders Ibsen ägare till Tosterup och därefter hans välkände son, riksrådet Jens Andersen Grim. Det berättas emellertid i riddarvisan om en Anders Nielssen och inte Anders Ibsen som i det föregående har skrivits. Hur hänger detta ihop? Det finns ingen Anders Nielssen i Tosterups eller Vallens historia under 1300-talet.¹² Den troliga lösningen av problemet kom redan Olrik med på sin tid i en utförlig utredning,¹³ som jag ansluter mig till. Det rör sig om ett missförstånd, en felskrivning från visförfattarens sida, något som inte alls är ovanligt vid av-

skrifter och uppteckningar. Det kan knappast råda något tvivel om att Torkel efter mordet söker beskydd hos sin frände Anders Ibsen, som själv ställer sig positiv till handlingen. Enligt min mening kan det vara lika sannolikt att ett enkelt läsfel föreligger någonstans i traderingskedjan, i ett kanske fläckat och otydligt dokument, som att ett missförstånd har insmugit sig. Det föreligger andra skrivfel – fjæler blir t.ex. thieller – i texten. Ett Ibsen kan lätt ha blivit läst för Nilsen, för vi vet ju inte hur namnet ortografiskt eller paleografiskt har sett ut.

Något om den rättshistoriska bakgrunden

Om man lägger ett raster av dåtidens lag vad beträffar dråpsaker, blodshämnd, mansbot, förlikning med mera över klostervisn, finner man att den täcks perfekt av detta. Motivet till mordet i klostret skulle vara en icke erlagd mansbot för ett tidigare begånget mord eller dråp utfört av mordoffret, såvida de grundläggande sakuppgifterna i riddarvisan är korrekta. Egentligen är det således två mord involverade i intrigen. Helt teoretiskt kan det i sin tur ligga ytterligare mord bakom längre tillbaka i tiden. En släktfejld som vi möter här kunde innehålla en kedja av ömse-sidiga mord, i generationer. Blodshämnden var enligt den danske rättshistorikern Poul Johs Jørgensen, som jag stödjer mig på i

detta avsnitt, ett reellt samhällsinslag ända in på 1500-talets början, även om staten genom lagstiftning från och med 1300-talet försökte reducera den.¹⁴ Efter att ha begått ett mansdråp stod tre möjligheter till buds, fly landet och bli fredlös, ingå förlikning och betala skadestånd – mansbot – till den mördades släkt eller invänta att någon ur den mördades släkt skulle ta rätten i egna händer och i sin tur dräpa mördaren – eller någon i hans släkt. Då var denne »någon» i samma situation som den tidigare mördaren och fick bereda sig på att stå för konsekvenserna. Alla alternativen demonstreras i den aktuella riddarvisan. Bakom det sparsmakat skildrade händelseförloppet spårar vi lagstiftningen. Författaren till riddarvisan är säkerligen förtrogen med gällande lag. I det föreliggande fallet har ätten Brahe, representerad av exekutorn Torkel, fattat beslutet att förlikas, men mansboten har dröjt och Torkel har kallat Ove till möte i klostret för att få en uppgörelse till stånd. Ove har inte ridit till Ystad för att fri-

villigt bli mördad. En förlikning kunde ha ingåtts – och någon riddarvisa hade aldrig diktats – men förhandlingarna spårade ur, misslyckades kapitalt. Riddarvisorna är oftast lakoniska och ger inga svar på »varför». Istället utkrävs blodshämnd. Ett hedersmord begås. Huvudpersonen Torkel har nu fått en skuld att betala men väljer att smita ifrån den och istället gå i landsflykt och fredlöshet med sin familj. Om förlikning varit möjlig får vi inte säkert veta, för enligt Sophie Brahe skulle också den danske kungen Valdemar Atterdag ha ingripit och tvingat bort Torkel från landet. Det kan tilläggas att i de fall en förlikning kom till stånd, blandades tinget ofta in och bevarade dokument därifrån kunde bli följden. Ett tolvmanlag från mordoffrets släkt skulle t. ex. avge en säkerhetsgaranti (trygdær eth) att inte hämnas. Mycket talar för att Ystadfallet kan ha rört personer inom en och samma ätt. Hur vi än väljer att betrakta scenen i klostret hade Torkel på sitt sätt lagen på sin sida, men genom sin hand-

Karta över Skåne och södra Halland med de viktigaste i artikeln nämnda orterna.

ling blir han samtidigt en brottsling. Därtill hade han kränkt kyrkan genom att mordet skedde på helgad mark.

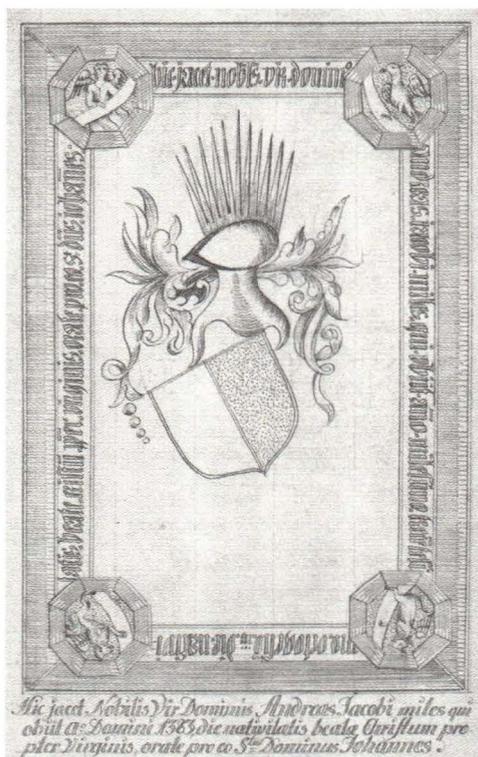
Det är inte orimligt att tänka sig att Torkel i likhet med senare medlemmar av Brahesläkten har haft goda kontakter med klostret och planerat att anlita dess gardian som medlare, detta i synnerhet som ämbetet vid tiden för mordet troligen har innehaft av en frälseman, nämligen Åge Akselsen Thott.¹⁵

Tankar kring riddarvisans tillkomst

Ystad och Tosterup utgör det geografiska navet för klosterfolkvisan. Härifrån har berättelsen om mordet utgått. Det har i sin samtid framstått som sensationellt nyhetsstoff med inneboende stor spridningspotential. Olrik har daterat den äldsta upptecknade versionen till 1300-talets mitt eller något senare. Det verkar som om Olrik förbisett det faktum att Skåne under en period av 1300-talet, fram till 1360, lydde under svenska kungen. Uppgifterna om landsflykt till Sverige för förövaren under ingripande av Valdemar Atterdag blir ett slag i luften om händelsen inträffat före 1360. Samtidigt som Torkels son Peder dyker upp 1364 som brevbevitnare från sin för oss okända bostadsort i Sverige. Under förutsättning att familjen lämnat Skåne samtidigt skulle då kontrahenternas möte i Ystad ha ägt rum något av de närmaste åren efter 1360.

Litteraturvetare har hävdad att det ibland har dröjt ett tag innan en historisk händelse eventuellt resulterat i nedteckning och utformning till en riddarvisa.¹⁶ Så tycks inte vara fallet här. Det fanns vittnen till klostermordet. Även om vi inte har något bevarat källmaterial från franciskanerklostret i Ystad, så har munkarna där som annorstädes i klostererna fört diaries och annaler, där viktiga världsliga händelser ofta noterades i marginalerna. Kanske har en krönika författats. Det är här i klostret skrivkunnigheten fanns,

det är säkerligen här som fackmannen, den anonyme folkvisediktaren, har kunnat hämta sina uppgifter. Möjligheten finns att författaren är att söka i kretsen innanför klostermurarna. Muntlig information och tradition har fogats till och detta kan allra troligast ha kommit från Anders Ibsen till Vallen/Tosterup, en inte alltför spekulativ hypotes. Denne har haft kontakter med klostret, vilka slutade med att han blev begraven i klosterkyrkan, något som talar för att han i livet har donerat penningmedel eller andra gåvor dit – franciskanerna fick enligt sina ordensregler inte ta emot jordagods. Vem kunde bättre än Anders Ibsen, in medias res, ha refererat händelserna efter mordet, flykten från Ystad över just Nybro, hans egen reaktion med mera. Vi skall heller inte förbise det faktum att denna riddarvisa i ett avseende skiljer sig från de

Anders Ibsens (latin: Andreas Jacobi) gravsten i klosterkyrkan i Ystad (död 1383).

flesta andra, nämligen vad gäller sympatier-na. Visor där ett dråpsbrott begås är oftast subjektiva till den dräptes fördel, men i denna är det tvärtom, det är mördaren som skildras positivt. Anders Ibsen själv visar närmast glädje över vad som skett, något som framgår av hans ironiska kommentar. Formuleringen står givetvis för visdiktaren, men den underliggande grundstämningen bör ha kommit från dennes källor, främst Anders Ibsen.

Litteraturhistoriker har framhållit, att det ofta är en inflytelserik frälseman som ligger bakom tillkomsten av en viss historisk riddarvisa.¹⁷ Jag hävdar att just så kan vara fallet med klostervisan från Ystad.

Torkel Nielsen Brahe

Det kan tyckas att ett källkritiskt varningens finger borde höjas på tal om Torkel Brahe, eftersom han inte dokumentariskt är belagd. Dock, lägger man samman alla uppgifter från berättade källor, implicita ledtrådar som t.ex. namnet och kunskapen om de följande två generationerna i hans släkt med mera anser jag att hans identitet inte kan betvivlas.

Henry Bruun har i Ale utrett genealogin för *De danske Braher*¹⁸ men glider ganska snabbt över de första släktleden. Den luckan har Anders Cavallin fyllt igen så gott det går i en senare Aleartikel.¹⁹ Släktnamnet Brahe (med dess olika stavningsvarianter) kan, som Bruun skriver, beläggas först 1364, men enligt släktböcker går det tillbaka till Gyllebo-släkten redan vid 1200-talets slut. Torkel Nielsen Brahe skall ha härstammat från Gyllebo, varifrån han via giftermålet med Barbara Axelsdatter Mule kommit till Tosterup. Föräldrarna var enligt släkttavlor Niels Wernersen Brahe till Gyllebo och Anne Passow. Enligt en släkttavla hängande på Vittskövle slott över ägarna, ingår dessa nämnda Brahar också i längden för denna huvudgård. Det skall påpekas att tavlan troligen tillkommit

efter mitten av 1500-talet, då den medeltida gården flyttades till sitt nuvarande läge, kan bygga på de tidigare nämnda släktböckerna. Det kan å andra sidan källkritiskt visas att det är tavlan som har rätt gentemot andra uppgifter, vad gäller en ägare, ej inblandad i detta sammanhang.²⁰ Om, och i så fall på vilket sätt, och när Torkel Brahes arvingar fick tillbaka de vid landsflykten indragna godsens, skall här lämnas utanför diskussionen, men det kan konstateras att efter ägareavbrottet med Brahar, så är Torkels sonson Axel Brahe tillbaka på Vittskövle i slutet av 1300-talet, helt korrekt angivet på släkttavlan. Denne Axel är väl historiskt dokumentbelagd och det är tydligen giftermålet med föregående ägares dotter, Holgera Krognos, som möjliggjort återkomsten.

Även på Tosterup dyker en Brahe upp som sannolik ägare, nämligen Torkels son Peder. Denne var då etablerad huvudgårdsägare i Halland, och allt tyder på att han därför avyttrat Tosterup, eller sin andel av gården, till Anders Ibsen till Vallen. Tosterup-uppgifterna bygger på den heraldiska undersökning som experten Jan Raneke gjorde och redovisade i Ale²¹ av skriftband och vapensköldar i Tosterups kyrka på väggen bakom predikstolen. Kronologiskt går denna serie inte så långt tillbaka i tiden som till Torkel Brahe utan börjar med hans son Peder.

I kyrkans vapenhus finns också en ägar-tavla över Tosterup, som inte syns vara helt fullständig. Notabelt är att den börjar år 1334 med Torkel Brahe och Barbara Eskilsdatter Mule. Årtalet är intressant, för jag har nämligen genom att extrapolera kommit fram till att Torkel Brahe bör vara född omkring 1310.

I övrigt kan helt kort nämnas att det existerar/existerade en borgsågen som förmälde att till och med själva mordvapnet, dvs Torkels svärd, skulle ha bevarats Detta varde givetvis anført utan avsikt att utgöra något historiskt indicium. Det är den förut återopade samla-

ren av etnologica, Wilhelmina Schröder, som inhämtat uppgiften att Torkels svärd vid slutet av 1500-talet skulle ha varit upphängt på Tosterup, men att ingen mindre än Tycho Brahe, astronomen, vid ett besök hos sin yngste bror, dåvarande ägaren till Tosterup, Jørgen Brahe, hade fått svärdet med sig till Köpenhamn.²² Vi känner till att Tosterup för Tycho var mer hemma än hans fädernegård Knutstorp. Måhända bidrar sägnen genom sin existens till uppbyggnaden av atmosfären runt ett gammalt mord som en gång förknipades med Tosterup.

En uppgift som kan ha viss relevans för Torkel Brahes identitet skall slutligen lyftas fram, nämligen hans förnamn Torkel.²³ Detta namn är högst ovanligt bland medeltida frälssläkter, och av personer knutna till Tosterup finns bara två. Vi har dels det välkända riksrådet Torkel Brahe (död omkring 1450), sonsonen i Halland, uppkallad efter klostermördaren, som endast via släktskapet är kopplad till Tosterup och dels riddarvisans Torkel. Där vi har möjlighet att kontrollera namngivningen kan vi också konstatera, att Brahesläkten noggrant hållit sig till den vedertagna seden att uppkalla den förstfödde sonen efter sin farfader.²⁴

Vem var den mördade i gråbrödraklostret?

Den ställda frågan är utan tvivel den svåraste att besvara i klostermordsproblematiken. Låt detta vara sagt från början, att nå fram till någon absolut historisk sanning finns det inte underlag för. Antydningar, mer eller mindre sannolika uppgifter i berättande källor, indirekta försiktiga slutledningar, skall dock leda fram till ett försök till svar.

Mycket pekar på att klostermordet är en »vendetta» inom *en* släkt. Torkel Brahe, Anders Ibsen (Nielsen i folkvisan), mördaren, Torkel Brahes mor och hennes mördade bror

(morbrodern i folkvisan) står i släktskapsförhållande till varandra. Torkels mor anges komma från Passow-släkten, och kanske är hon Anne (Ovesdatter?) från Skabersjö.²⁵ Hennes datter-namn är utelämnat på den nämnda Vittskövletavlan. Ägaren till Vallen i Tosterups socken, Anders Ibsen, tillhör som nämnts också Passow-släkten.

Miljön runt mördaren och beskrivningen av honom själv i riddarvisan ger bilden av en myndig, åtminstone medelålders man, med makt och pengar bakom sig. Det indikerar att han kommer från en stor huvudgård, är känd och innehar en hög status.

Ett begrep som förekommer i visans näst sista strof är »Den skånske Björnen» (»den skonnske biurnn»), och så kallar även Orlik riddarvisan i rubriken. Termen har berörts av de tidigare nämnda uttolkarna och jag har även själv lagt ner ett betydande arbete på att finna spår efter en konkret person i Skånes trettonhundredalshistoria som kallades så eller kunde svara upp till detta nom de guerre. Efter fruktlösa försök avfärdar jag därför epitetet såsom varande ohistoriskt, utan täckning i verkligheten. »Den skånske björnen» är påhittad och hör hemma i visdiktarens verktygslåda.²⁶

Ett mödosamt arbete har lagts ner i sökandet bland större huvudgårdar vid denna tid efter en storman vid namn Ove, Aage (Oge) som kunde stämma in, företrädesvis inom Torkels mödernesläkt. Ägarelängderna är emellertid både osäkra och ofullständiga eller saknas helt. En fråga återstår. Hur hårt går det att pressa den explicita uppgiften i den sena svenska versionen som finns hos Schröder, där det heter i småsvennens varning till sin herre, Ove:

Vänd snarligen tillbaka till Skabersjö
I veten så väl herr Torkel är vred

Skabersjö, var en betydande huvudgård tidvis sammanslagen med Torup. Den framträ-

Skabersjö, som Gerhard von Burman såg huvudgården 1682. Den var då uppbyggd efter brand 1623.

der i dokumenten på 1340-talet, men då – i mitten av 1300-talet – fanns enligt en ägarlista verkligen en Ove Passow som medägare till brodern på gården.²⁷ Släkten Passow satt flera generationer på Skabersjö men dog ut på 1400-talet. Det tveksamma svaret på rubrikens fråga får således bli Ove Passow till Skabersjö. Redan innan jag påträffade den omtalade Schröders samling, löpte ledtrådarna samman i Skabersjö. De får stanna där, även om de är sköra.

Brahesläkten i Halland

För att lösa den formulerade uppgiften, att leda mordet i Ystad fram till Gustav Vasa, krävs det att vi gör ett uppehåll i södra Halland. Endast vagt eller inte alls har den kopplingen tidigare gjorts i forskningen. Den som har trängt djupast in i Brahesläktens medeltida halländska förflutna är Anders Cavallin i en artikel i Ale.²⁸

Såsom framgått av det föregående förvisades eller flydde Torkel Brahe från Skåne till Sverige efter sitt brott i Ystad. Vart han exakt tog vägen vet vi inte. Det är så när som på ett par uppgifter från Sophie Brahe helt tyst i de historiska källorna om Torkel. Vi vet alltså ingenting om hans ekonomiska ställning eller om han har haft möjlighet att ta med sig några tillhörigheter eller pengar från Skåne

vid flykten. Har han haft några kontakter i Sverige som hjälpt honom på fötter igen? Frågorna kan radas upp men får inget svar. Hänvisningen till Sophie Brahe angående Torkel gäller hennes korta konstaterande att han »drog till Sverige och blev där». Kanske har han bott tillsammans med sonen Peder – som till en början också bott i Sverige – och fått hjälp av denne. Möjligheten för detta står öppen, då vi får höra av Sophie att Peder Brahe, som hon kallar »den hallandske Knaben», första gången gifte sig i Sverige och där fick en son, »som kom icke till alders». Man får anta att Peder, som bör vara född omkring 1340 eller något tidigare, följde med familjen samtidigt från Skåne. Han tycks redan vid unga år ha varit etablerad, då vi möter honom som brevbevittnare i ett så kallat mageskiftebrev 1364.²⁹ Han kan ju – helt hypotetiskt – ha fått ekonomisk hjälp av hustru och svärfader. Sophie lämnar för övrigt ännu en uppgift om Torkel, som dock inte annorstädes bekräftas, nämligen den att han skulle ha gift om sig med en Beate Agesdatter Thott.³⁰ Det är okänt när Torkel Brahe gick ur tiden eller var han är begravd.

Peder Brahe kom med sin andra hustru Åse Jensdatter till Halland. Därmed är denna gren av Braheätten återbördad och godsförsedd i Danmark. Åse fick uppenbarligen i hemgift av sin far Jens Henrichsen Rännens

Gravstenen i Herrevads cistercienserklöster över bl.a. Torkel Brahe d.ä:s son Peder Brahe, död 1390. Den latinska inskriften lyder i översättning (efter Anders Cavallin): »Här vilar nedan skrivna, först Peder Brahe, som dog i Herrens år 1390, och hans hustru Fru Anna, som dog i herrens år 1400, likaså Torkil Brahes hustru Alhed, som dog i Densammes år 1406, vilkas själar må vila i evig frid.»

huvudgård, som låg cirka 3 kilometer norr om Skummeslövs kyrka, i Höks härad. Inga rester ovan jord finns idag efter denna gård, men platsen där den har legat kan urskiljas i terrängen.³¹ Peders gravsten har också återfunnits, något förvånande med tanke på avståndet, på Herrevadskloster. Den omtalar hans dödsår 1390 samt att hans tredje hustru Anne (död 1400) – av okänd härkomst – också ligger under samma håll, liksom hans svärdotter Alhed, sonen Torkel d.y:s första hustru, död 1406. Detta visar att Peders son Torkel tagit ansvaret för de nämnda släktingarnas begravning. Varför han valt ett förhållandevis så avlägset gravställe – sett till Rännenäs – som cistercienserklostret i Herrevad undandrar sig vår vetskap. Möjligen kan det hänga ihop med att Torkel haft någon relation, som vi inte känner till, med Örkelljunga,

som ligger mellan Rännenäs och Herrevad. I vart fall donerade Torkel en dyrbar kalk till Örkelljunga kyrka med sitt namn och vapensköld på kalkens fot. En pendang till Örkelljungakalken finner man i Eldsberga kyrka i södra Halland, inte långt från Rännenäs. Peders andra hustru, den tidigare nämnda Åse Jensdatter, försvinner spårlöst ur sikte, avliden i god tid före 1390.³² Hennes vapensköld finns i Tosterups kyrka.

Peder Brahe hade också en andra son, den ovan nämnde Axel, som är väl känd i huvudgården Vittskövles historia. Han och hustrun Holgera (Holgerd) Krognos blev stamfäder till en lång rad berömda män och kvinnor i Brahesläkten, bl a den i denna artikel ofta återopade genealogen Sophie, dotter till Otte Brahe till Knutstorp, och hennes ännu mera berömda broder, astronomen Tycho. Det faller utanför innehållsramen för denna artikel att vidare följa Axels släkt.

Åter till Halland, Rännenäs och Torkel Brahe dy. Såsom äldste son var han enligt sedvänjan uppkallad efter sin farfar – den landsflyktige Torkel Denne Torkel dy är det stora Brahe-namnet i Halland, riddare och riksråd, anlitad av både drottning Margarete och Erik av Pommern i många officiella uppdrag, med andra ord en storman i tiden. Han bör vara född omkring 1370 och död cirka 1450. Utöver sin stamgård ägde han efter sin fader också huvudgården Mickedala i närheten av Halmstad. Hans storhet och inflytande avspeglas också i dottrarnas giftermål in i högaristokratin. På grund av rådande besvärliga källäge har genealogerna flitigt diskuterat hans familjeförhållanden. Den diskussionen lämnas här åt sidan och jag hänvisar till Anders Cavallins utförliga utredning.³³ Klart är att vi möter en Torkel Brahe dy som en aktiv, utåtriktad person, ofta på resande fot i privata eller officiella diplomatiska sammanhang, där han bl a fick tillfälle att skaffa kontakter och göra sig bekant i Sverige. Därifrån

hämtade han sin andra och tredje hustru och lät också gifta in sin äldsta dotter Johanna, som framgår längre fram i denna artikel.

Torkel Brahe d.y är den siste på manslinjen som vi finner av Brahe-släkten i Halland. Varför detta, kan man fråga sig? Svaret finns i Skummeslövs kyrka. Vid den södra väggen i koret ligger en stor gravsten, huggen av sandsten, med Torkel Brahes namn, men det är inte hans egen gravsten utan hans fyra söners. Här måste skjutas in en upprättelse för Sophie Brahe för hennes uppgift i släktboken om Torkel då och hans gravställe i Skummeslöv, en uppgift som fortfarande är fel men som blir mycket förklarlig. Hon har hört om en gravsten i denna kyrka med namnet Torkel Brahe, och inte tänkt sig att det kunde röra sonsonen.

Stenen i Skummeslövs kyrka markerar att en oerhört svår, nästan unik tragedi har inträffat i familjen på Ränneäs år 1416, då samtliga söner till Torkel dog. Om orsaken var en olyckshändelse eller t. ex. en epidemi – förslagsvis en efterdyning av pesten – vet vi inte. I den latinska omskriften på stenen är sönernas namn uppräknade: Peder (namngiven efter sin farfar), Jens (efter farmors far, som givit Ränneäs åt familjen), Axel (efter farbrodern) och Torkel (efter farfarsfar och fadern).³⁴ Gravstenen som Torkel d.y lät lägga över ingången till sönernas gravplats är flyttad. Gravkammaren finns under golvet alldeles framför altaret. Platsen i kyrkan, den påkostade gravhällen och donationssumman i pengar till kyrkan för att få det förnäma gravstället indikerar bättre än något annat, vilken maktposition Torkel d.y och Brahesläkten hade hade skaffat sig, både i sin hemsocken och i samhället utanför.

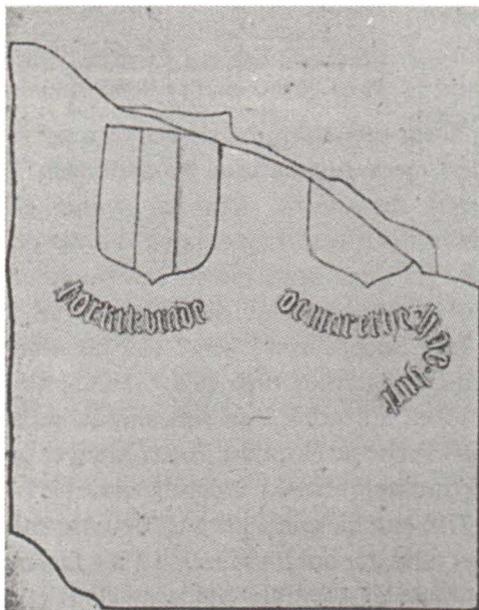
Själv begravdes Torkel d.y tillsammans med sin andra hustru Merete (död 1456) i dominikanerklostret S:ta Katarina i Halmstad i det gravkapell han lät bygga och skänka till klostret. Hans gravsten, som flyttades till Ni-

Gravstenen i Skummeslövs kyrka i Halland över Torkel Brahe d.y:s fyra söner, Peder, Jens, Axel och Torkil, alla döda 1416. Den låg ursprungligen i koret mitt framför altaret.

colaikyrkan, då klostret revs i samband med reformationen, är försvunnen idag men bevarad i en teckning, troligen från 1673.³⁵

In på 1400-talet börjar vi iakta hemvändare till Skåne från Brahe-släkten. Först ut var Torkel d.y:s bror, Axel Pedersen, som via det förut nämnda giftet med Holgera Krognos till Vittskövle för lång tid framåt – till 1599 – återförde denna gård till Brahesläkten Av Torkel Brahes fem döttrar återvände två i förnäma giften till Skåne. Barbara blev gift med den godsrike Stig Olofsen Krognos

Teckning av Torkel Brahe d.y:s gravsten (död ca 1450), nu försvunnen. Den har först legat i hans gravkor i S:ta Katarinaklostret i Halmstad, men efter 1536 flyttades den till S:t Nikolai kyrka i staden.

till Krapperup och Bollerup. Denna »Fru Barbara av Skåne» kan för övrigt som förnäm hovdam till Kristian I:s gemål drottning Dorotea beskådas på en kalkmålning på triumfbågen i Bollerups sockenkyrka. En andra dotter, Ellen, ingick äktenskap med Anders Stigsen Thott till Näs (senare Trollenäs). Dottern Merete blev ingift i en skånsk stormannasläkt, Laxman. Dock hade hennes man Peder Laxman sin huvudgård Vallen belägen strax norr om Hallandsås. Slutligen övertog Torkels fjärde dotter med hustrun Merete faderns huvudgård Mickedala tillsammans med sin man Arvid Båt till Vastad.³⁶ Döttrarnas giftermål har här medtagits i framställningen för att visa vilken betydande status Brahesläkten i Halland hade tillskansat sig två generationer efter landsförvisningen av Torkel Brahe då.

Torkel Brahe d y var som synes en ansvarstagande man som ordnade för sig själv och

sina anhöriga. Först har vi gravnen i Herrevads kloster över fadern, första hustrun Alhed och styvmodern Anna, följt av de fyra sönerns grav inne i Skummelövs kyrka och slutligen hans egen i Halmstad, där den andra hustrun Merete också kom att ligga. Helt förvisst följde donationer med till hemkyrkan och klostret, även om inga dokument finns bevarade härom. Till Örkelljunga kyrka skänkte Torkel som nämnts en värdefull, ännu idag bevarad nattvardskalk. En pendang till Örkelljungakalken med Torkel Brahes namn och sköld finns i Eldsberga kyrka, belägen inte långt från hans huvudgård Mickedala i Halmstadtrakten. Han lät dessutom uppföra S:ta Gertruds kapell i Laholm.³⁷ De välplanerade giftermålen för döttrarna är redan nämnda. Den äldsta dottern var Johanna och för hennes giften skall jag redogöra litet närmare. En donation, som är speciell, från den generöse Torkels sida skall emellertid först lyftas fram. Det är den på flera sätt märkliga gåvan till Lunds domkyrka.

Donationen till Lunds domkyrka

Torkel Brahe d y skänkte 1447 en gård och en kvarndamm till Lunds domkyrka, till Thomas av Canterburys altare där.³⁸ Varför blev just detta mottagare? Det var en av de o betydligaste och absolut minsta av de cirka 50 altarstiftelserna som fanns vid domkyrkan, med endast fyra gårdar anslagna, räknat efter Torkels utökning. Vi kan identifiera Torkels gåva i Skummelöv, som redovisas i domkapitlets jordebok 1650.³⁹ Berättelsen om det spektakulära mordet på ärkebiskopen Thomas Becket 1170 i Canterburys katedral var med all säkerhet känd för den kultiverade rådsheren Torkel. Det var enligt min mening ingen slump att han donerade till detta lilla altare. Vetskapen om farfaderns tillika sin namnes brott har levt kvar i familjens minne och medvetande. Torkel kan ha velat gottgöra

till kyrkan för förbrytelsen på dess mark, och då har det nämnda altaret legat bäst till. Därtill kan tanken på den egna själens salighet ha spelat in. I slutet av sin levnad kan Torkel, med sina goda ekonomiska resurser i ryggen, genom olika donationer ha försökt göra upp med släktens mörka förflutna – andra motiv kan ha verkat förstärkande. Är det för spekulativt att påstå, att vi lyssnar till ett eko från mordet i gråbrödraklostret i Ystad?

På väg mot Stockholm och Gustav Vasa

Torkel Brahe d.y hade med sin första hustru Alhed, utöver de fyra som tonåringar bortgångna sönerna, också dottern Johanna, född senast 1406.⁴⁰ Torkel hade arrangerat ett giftermål redan 1423 för sin äldsta dotter med det svenska riksrådet Knut Karlsson (Örnfot), som han troligen mött under sina diplomatiska uppdrag i Sverige. Hennes man dog emellertid 1436 eller 1437 och 1439 eller 1440 gifte Johanna om sig med en svensk lågadelman av »numera okänd härkomst», som det heter i genealogiska sammanhang, Magnus Laurensen. Torkel Brahe framstår som ett slags vattendelare i Brahe-släkten, i det att hans äldsta dotter bosätter sig i Sverige och blir stammoder för den svenska Brahe-ätten där, medan Torkels broder Axel som ovan nämnts återvänder till Skåne och där lägger grunden för den under två århundraden så mäktiga skånska Brahe-släkten. Det förhåller sig så, att Johanna som den högättade parten i sitt andra äktenskap behöll tillnamnet Brahe för sig och sina efterkommande. Det framstår enligt Sophie Brahes släktbok till och med som ett krav för att äktenskapet skulle komma till stånd. Med Johannas sonson Joakim kunde Brahesläkten nu definitivt ta steget upp i den översta svenska frälsearistokratin. Joakim i sin tur var son till Johannas son i andra äktenskapet, Peder, som uppkal-

Margareta Eriksdotter Vasa, syster till Gustav Vasa. Hon var gift med Joakim Brahe, dottersonson Torkel Brahe d.y. till Ränneäs. Joakim avrättades vid Stockholms blodbad 1520, då sonen Per, sedermera känd som Per Brahe d.ä., endast var några månader gammal.

lats efter hennes farfar Peder till Ränneäs. Han gifte sig med Gustav Vasas syster Margareta Eriksdotter Vasa och blev således svåger till den blivande svenske kungen.

År 1520 föddes en son i äktenskapet, sedenligt döpt till Per efter sin farfar. De historiska händelserna i det då pågående dansk-svenska kriget 1520 är alltför välkända för att behöva återges här. Helt kort. Joakim var en av dem som avrättades den 9 november 1520 vid Stockholms blodbad, och hustrun Margareta tvingades följa med till Köpenhamn som fånge tillsammans med sitt spädbarn Per, sin mor och två systrar, dvs

Per Brahe d.ä., svensk riksdrots, Sveriges förste greve m.m. Systerson till Gustav Vasa och tillika hans sväger. Kusin till Erik XIV. Han räknade sex generationer tillbaka till Torkel Brahe d.ä., klostermördaren i Ystad.

Gustav Vasas familj. De senare tre dog i fångelset, men mirakulöst nog överlevde den lille Per Brahe och tillsammans med modern Margareta släpptes de fria 1524.⁴¹

Med Per Brahe dä, Gustav Vasas systerson och från 1540-talet främste medhjälpare, hade den som låg- eller mellanklass ansedda frälsesläkten från sydöstra Skåne nått det översta trappsteget på den svenska aristokratistegen. Per Brahes långa tid som svensk riksdrots, hans utnämning 1561 till den förste greven i Sverige av kusinen Erik XIV gjorde honom till ledare för den främsta adelsätten i Sverige. Det faller utanför ramen för denna framställning att följa den svenska Braheätten vidare, men må det vara sagt, att det var snubblande nära att Sverige också fått en drottning med rötterna i det nuvarande Österlen. Gustav II Adolfs käreasta, Ebba Brahe, var nämligen sondotter till Per Brahe dä. Kungen och hon var helt eniga om att

gifta sig med varandra, men kungens mor, den dominanta änkedrottningen efter Karl IX, Katarina av Holstein-Gottorp, krossade kärlekssagan och omintetgjorde planerna. Inte heller den framträdande plats som Per Brahe dä:s sonson och namne intar i den svenska rikshistorien blir här behandlad.

Avslutning

Det är möjligt att helt kort och halvt kontrafaktiskt konkludera på följande sätt. Om vi inte hade haft mordet i franciskanerklostret i Ystad med åtföljande landsflykt för gärningsmannen och hans familj, så hade många av de nuvarande betydelsefulla namnen i den svenska 1500- och 1600-talshistorien inte funnits. Det historiska förloppet hade kanske delvis sett annorlunda ut. En röd tråd löper från sydöstra Skåne till det svenska kungahuset under Gustav Vasa och hans efterkommande.

Som en liten efterskrift kan följande till synes märkliga sammanträffande noteras. Braheätten är utdöd i Sverige sedan knappt hundra år tillbaka. I Danmark dog den ut 1786. Den siste manlige medlemmen i Sverige, Magnus Brahe, dog 1930 som ägare till Krageholm, den huvudgård nära Ystad som Braheätten ägde redan i slutet av medeltiden. Den hade i slutet av 1800-talet återgått till Brahesläkten – cirkeln var sluten. Den förste i ägarraden var Axel Pedersen Brahe dy, sonsons sonson till mördaren i klostret, som också innehade Tosterup (död 1487). Han var liksom övriga Brahar nära lierad med klostret och lät uppföra sitt eget patricierhus alldeles intill detsamma i snarlik gotisk byggnadsstil. Det benämnes idag Brahehuset och är en kulturtillgång. Axel Pedersen ligger även han begravd i klosterkyrkan. Brahesläkten och klostret i Ystad har alltsedan riddarvisans dramatiska händelse och fram till klostertidens slut levt nära varandra.

Summary

On the south coast of Scania you find the medieval town of Ystad. A monastery belonging to the Franciscan order was established here in 1267. About a hundred years after the consecration a dramatic murder was committed in this monastery. The historians have never succeeded to solve it due to lack of documents. Only narrative sources remain today. This paper deals with this ancient Danish murder inside the walls of the monastery, where two important noblemen play the main roles in the drama.

The most reliable source we have is a historical folksong from the middle of the 14th century, written down in the 16th century. It is complemented by genealogic books, gravestones and later records. The Danish expert of folksongs, professor Axel Olrik, has dated this knightballad to the middle of the 14th century based on its literary criteria. The name of it is “The Scanian bear”, a name, which has no relevance in the real world and does not aim at any historical person, based on the author’s opinion.

Many historical facts are involved in the knightballad, for instance names of locations around Ystad. There is no doubt about the authenticity of the knightballad or the fact that the murder has been committed. It is also possible, with great certainty, to pinpoint who the murderer is in real life. The name Torkel, mentioned in the song, is the nobleman Torkel Brahe from the manor Gyllebo and later also Tosterup. In the 16th and 17th centuries this Brahe-family became the most important in all of Scania and included the world famous astronomer Tycho Brahe.

The motive for the murder, as described in the folksong, should be an unpaid debt for an earlier murder committed by that nobleman Ove, who himself became the victim in the monastery in Ystad. So, it was a family pay-

back, where Torkel Brahe is the representative for his family. He is the executioner, when negotiations in the monastery fail – we suppose that a peaceful solution was intended as the first option.

The identity of the victim has eluded the historians. Here is a problem. The author of this paper suggests that the person is a certain nobleman, Ove Passow, from the big manor Skabersjö, situated about 40 kilometres west of Ystad. The name Skabersjö, as home of the murderer, is mentioned explicitly in a late Swedish source, a translation of a Danish version of the folksong. This Swedish information has never been used in earlier research. It must, however, be said that this source is not very reliable. It can be added that the first name Ove is common in the Passow family, although it cannot be verified and strengthened by reliable documents.

After the murder Torkel Brahe fled at first to his family in Tosterup, about 15 kilometres east of Ystad, where he was given safe haven. After some time he escaped together with his family from Denmark and Scania to Sweden, perhaps having been forced to this by the king. In genealogic books we read that he stayed there – we do not know the place – and we have no information when he died or where he is buried. On the other hand we know about his son, Peder, who followed his father in exile. This Peder Brahe became established at a manor, Rännenäs, in the southern part of Halland and had a son by the name of Torkel, named after his grandfather, the murderer in Ystad. Torkel reached a high position in Denmark as a member of the royal council. His eldest daughter, Johanna, was through her second marriage founder of the powerful Brahe family in Sweden.

It is Johanna Brahe who brings the name Brahe with her person to Sweden, not her Swedish husband, coming from an unimportant and unknown family. Through Johanna’s

grandson Joakim the Scanian family Brahe reached as long as to the royal Swedish throne. Joakim, who himself was executed at the so called blood-bath in Stockholm in the year 1520, was married to a sister, Margareta, of the future Swedish king Gustav Vasa. Their child, Per Brahe, would grow up to become the most important adviser of his uncle, the king. Furthermore, he was made a count – the first one ever in Sweden – by his cousin the new Swedish king Erik XIV.

Ett TACK till genealogen, jur. kand. Tor Flensmarck, Vä, för värdefulla genealogiska synpunkter.

Noter

¹ Danske Riddarviser ingår i sin tur i den omfattande serien Danmarks gamla Folkeviser, udg. af S. Grundtvig og A. Olrik..

² Lunds universitetsbibliotek.

³ Se släktöversikten.

⁴ Schröder har en dansk förlaga, vilket framgår av bl.a. rimparen; exempel dag – sak (danska sag), båd – kallt (kold), ej – väg (vej), sig – himmelrik (rig).

⁵ T.ex. E.G. Geijer och A.A. Afzelius, Svenska folkvisor, 1814–1817. G. Stephen och G.O. Hyltén-Cavallius, svenska folksagor och äventyr.

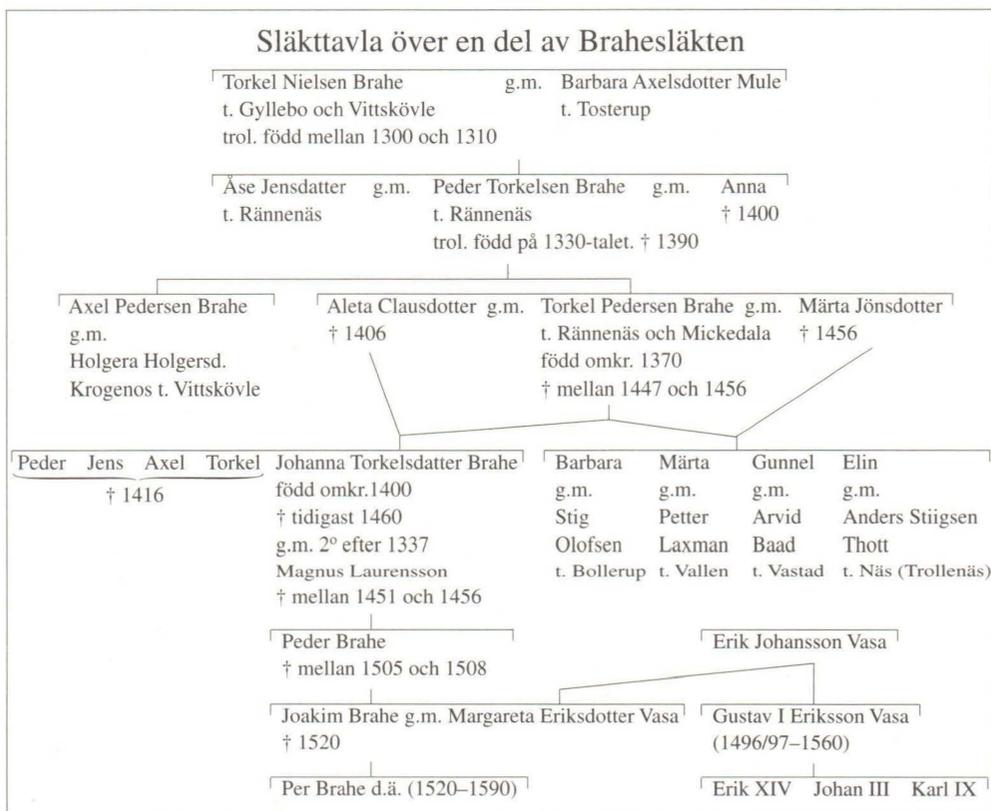
⁶ Wimarson 1917, s.107 f.

⁷ Kraft, 1956 s. 80.

⁸ Reinsert, 1992, s. 154 ff.

⁹ Langenfelt, 1936, o. 11–13. Årterger Olrik med undantag av omkvädet.

¹⁰ Några ordförklaringar: glaffuen (glaven) = spjut,

weyt-slagit, fällt, dödat: thieller, felskrift för fjæller = brådor, glankor, swøfft i mor = svept, klådd: mårdepåls.

¹¹ Jeppsson, 2013, s. 86.

¹² En Anders Nielsen – inte aktuell – förekommer perifer: Tosterups historia under 1400-talet. Se Olrik, s. 1. – Wallin 2000.

¹³ Olrik 1898, s. 3.

¹⁴ Jørgensen 1947, särskilt s. 325–327.

¹⁵ Reinsnert 1992, s. 30.

¹⁶ Schück 1952, s. 46–49.

¹⁷ Tigerstedt 1928, s. 73.

¹⁸ Bruun 1969, s. 9 ff

¹⁹ Cavallin 1978, s. 1 ff.

²⁰ Jeppsson 2006, s. 128 – Texten syftar på Lave Brahe, som bevisligen var huvudägare till Vittskövle 1539–1552. Släkttavlan har korrekt uppgift, i litteraturen saknas han.

²¹ Ranecke 2003, s. 21 ff

²² Schröder, 1902–1905, s. 1033, i Sagan om Torkel Brahes svärd.

²³ Olrik 1898, s. 1f

²⁴ Namnet Torkel kommer troligen från mödernesidan. Torkel Brahe kan mycket väl haft en äldre broder vid namn Verner efter farfadern. Så är det enligt Sophie Brahe i nästa generation. Där fanns en äldre son än Peder till Torkel, nämligen Nils, uppkallad efter farfadern Nils Vernerson som inte »kom till ålders».

²⁵ Genealogen Tor Flensmarck håller också i brev till förf. denna möjlighet öppen.

²⁶ Tillnamnet står för övrigt i senare versioner istället snarast som ett epitet till Torkel Brahe. Jfr också björnmetaforen i visans inledning. Enl. Olrik förekommer ofta tretal av andra djur, t.ex. lejon och falkar i folkvisorna.

²⁷ Slott och herresäten etc, del 2, s. 275.

²⁸ Cavallin, Tre stenar och en kalk, i Ale 1978:2.

²⁹ DAA 1950

³⁰ DAA 1888, V, s. 98; Sophie Brahes släktbok.

³¹ Jansson. 2004, s. 348.

³² Cavallin 1978, s. 10 f. – Cavallin 1984, s. 22 ff.

³³ Cavallin 1978, s. 11 ff och Cavallin 1984, s. 12–28.

³⁴ Jonsson 2004, s. 341–344.

³⁵ Cavallin 1978, s. 6. Teckningen återfanns i Skara stiftsbibliotek vid 1900-talets mitt.

³⁶ Cavallin 1978, s. 12.

³⁷ Cavallin 1978, s. 7 ff – Skansjö 2008, s. 31 f gör gällande att nattvardskalken inte ursprungligen tillhört Örkelljunga kyrka.

³⁸ Cavallin 1978, s. 11.

³⁹ Lunds domkapitels jordeböcker 1570 och 1650, s. 29, 35, 249.

⁴⁰ Cavallin 1978, s. 12 ff. Det finns många genealogiska problem kring både Torkel dy:s och fadern Peders hustrur.

⁴¹ Lindqvist 2016, s. 68.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Brahe, Sophie, Slegtebog 1600, Lunds univ. bibliotek. Ny utskrift, Helsingør 1626.

Tryckta källor

Lunds domkapitels jordeböcker 1570 och 1650, utg. och kommenterade av Göte Paulsson och Sten Skansjö. Ingår i Skånsk senmedeltid och renässans, 25. 2017.

Litteratur

Bæjjer, Georg Henrik, *Beskrifning öfver staden Ystad 1793*, utg. av Sven Carlquist m.fl. 1965.

Bruun, Henry, *De danske Braher, Ale 1969:3*.

Cavallin, Anders, *Tre stenar och en kalk, Ale 1978:2*.

Cavallin, Anders, *Kalk med konsekvenser. Ale 1984:1*.

Danmarks Adels aarbog, 1888, 1896, 1908, 1950. (DAA)

Jansson, Bror, *Skummeslövs kyrka*, 2004.

Jeppsson, Gert, Arvskiften och nätverk, Vittskövle i fokus under 1500- och 1600-talen. Ingår i Gods och bönder från högmedeltid till nutid. Riga 2006.

Jeppsson, Gert, *Ystads historia i kartor. En resa under 600 år*. Ingår i serien Ystadiana 2013.

Jørgensen, Poul Johs, *Dansk Retshistorie*, København, 1947.

Kraft, Salomon, *Ystads historia I*, Ystad 1956.

Langenfelt, Gösta, *Ystadbygden i litteraturen*, Ystad, 1936.

Lindqvist, Herman, *De vilda Vasarna*, 2016.

Olrik, Axel, *Danmarks gamle Folkeviser*, VI.

Danske Ridderviser I, udgivna af Axel Olrik. København, 1988.

Ranecke, Jan, Tosterup – ett heraldiskt tolkningsproblem från tiden kring sekelskiftet 1500, *Ale 2003:2*.

Reinsnert, Anders, Franciskanerklostret och aristokratin. *Ystadiana 1992*.

Schröder, Wilhelmina, *Borg- och folksägner*, Stockholm 1902–1905.

Schück, Henrik, *Sveriges litteratur intill 1900*. Stockholm, 1952.

Skansjö, Sten, Kolonisation, kungaborg och kronolän – Örkelljungaabygden i äldre historisk tid. Ingår i *Krig och fred i Örkelljungaabygden*, 2008.

Slott och herresäten i Sverige. Skåne 2 och 3, utg. av Sven T. Kjellberg, Malmö 1966.

Tigerstedt, E. N., *Svensk litteraturhistoria*. Stockholm, 1928.

Wallin, Johan, *Vallen*, Saxo, 2000.

Wimarson, Nils, Gråbrödraklostret i Ystad, Skrifter utg. av *Ystads fornminnesförening* 1, Ystad 1917.

Runstenen i Tullstorp

En studie i geologi och historia

Av Leif Johansson¹, Sven-Olle R Olsson², Sven Rosborn³, Tomas Naeraa⁴

1 Professor em., Geologiska institutionen, Lund 2 Fil. dr, läkemedelsforskare em., Malmö

3 Fil. lic., forskningschef, Pilemedia, Malmö 4 Fil. dr, Geologiska institutionen, Lund

Det har under åren skrivits mycket om våra Skandinaviska runstenar. Framför allt de inhuggna runor som är unika textdokument har analyserats. Många hypoteser har sett dagens ljus om hur dessa runor ska tolkas, inte minst vad gäller vad man egentligen velat framhålla med texterna. Också runstenarnas bilder har diskuterats. Däremot saknas nästan alltid en närmare analys av det material som använts, nämligen stenen själv. I denna artikel har vi därför valt en av de mest berömda skånska run- och bildstenarna för att geologiskt klargöra vilket material som den vikingatida konstnären en gång valde för sitt verk. Vi kommer också in på varifrån bergarten i stenen kan ha kommit, hur den fått sin anmärkningsvärt plana framsida samt hur den kom till sin nuvarande plats.

I södra Skåne, ca 20 km ÖNÖ om Trelleborg ligger den lilla byn Tullstorp (Fig. 1). Vid byns kyrka finns Tullstorsstenen (Fig. 2a, b) som Skånska Akademien under några år har arbetat med. I dag står stenen nyrestaurerad med ny förseglning av sprickan mellan de två stendelarna. Dess runor och bilder är också imålade och ett informativt skyltsystem har kommit på plats.

Runstenen på Tullstorps kyrkogård står

på en jordkulle, som på 1980-talet blev minneslund. Konsthistoriskt kan man säga att stenen är i paritet med delar av världsarvet och nationalmonumentet Jellingestenen på Jylland, med samma konstnärliga stil och från samma tidperiod, 960–970-talen under Harald Blåtands tid. Den ursprungliga platsen för runstens placering är inte känd, inte heller om det funnits fler runstenar på denna plats. Själva runstenen består av två

Fig. 1. Karta med Tullstorp och omgivning. Kartan ritad av Sven Rosborn

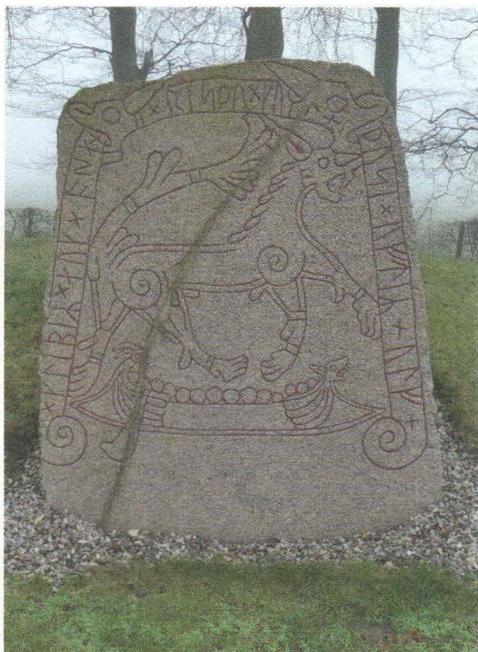

Fig. 2a. Tullstorpsstenen med runinskriftionen *Klibir och Åsa reste kummel dessa efter Ulf*. Foto: Leif Johansson.

Fig. 2b. Tullstorpsstenen på Lunds Universitets Historiska Museum, cirka 1920. Källa: DR 271 E RAÅ LUHM

olika granittyper: en rödaktig på den förvånansvärt jämna framsidan och en mer grå på bakre delen samt ett par inklusioner av mörk amfibolit. En intressant fråga är om den jämna framsidan har bildats av naturen utan mänsklig påverkan. Att det är ett flyttblock transporterat av inlandsisen är givet, men varifrån kommer blocket?

Runstenen återfanns först inmurad i kormuren i den medeltida Tullstorpskyrkan, som byggdes på 1100-talet. När denna kyrka revs år 1846 togs stenen ut ur muren men sprack då diagonalt i två delar. Dessa flyttades därefter till kyrkogårdsmuren mot prästgården och kom där att bli liggande på sidan med den vänstra delen nergrävd i marken.

Vid början av 1920-talet togs runstenen ur muren och transporterades till Lunds Universitets Historiska Museum (LUHM, Fig. 2b) och strax därefter, vid invigningen av den tillbyggda kyrkogården, fördes stenen till sin

nuvarande plats. Tyvärr saknas mer dokumentation om varför man gjort dessa förflyttningar.

Texten i runslingan kring bilderna är: »*Klibir och Åsa reste kummel dessa efter Ulf.*» Vem dessa personer var vet vi inte men Ulf måste ha varit en storman i bygden sannolikt i kretsen kring Harald Blåtand.

Bilderna på runstenen visar ett stort djur och ett skepp. Tidigare tolkningar av dessa bilder är att skeppet är ett vikingaskepp och att djuret kan ha med Fenrisulven att göra. Sven Rosborn har emellertid år 2004 i boken »Den skånska historien. Vikingarna.» visat att skeppet inte kan ha ett nordiskt ursprung. De skandinaviska skeppen var alltför lätta för att ha ramar och inga sådana har heller påträffats vid utgrävningar. Skeppet svarar istället helt till de beskrivningar som finns av den östromerske kejsarens krigsskepp, de s.k. »dromonerna». Dessa skepp hade hög

bordläggning, runda sköldar utmed sidorna och i för och akter fanns utskurna figurer samt kraftiga ramar.

Om nu skeppet är hämtat från det östromerska riket skulle det inte vara omöjligt att också djurbilden kan ha sitt ursprung därifrån. Kanske representerar djuret vikingarnas tolkning av en av kejsarens i Konstantinopels maktsymbol, nämligen det stora, metalliska och mekaniska djur som vaktade hans tron. Djuret kunde röra på svansen, öppna gapet och utstöta vrålände ljud. Det stora djuret finns på många föremål från Harald Blåtands tid i slutet av 900-talet. På Bamberg- och Camminskrinen, som menas vara sydkandinaviska arbeten, finns det stora djuret som vänder huvudet mot åskådaren. Man ser här att dessa huvuden är identiska med de avbildningar som i runstenslitteraturen ofta går under benämningen »masker». Denna frontalprojektion av det stora djurets huvud finns i huvudsak på föremål från slutet av 900-talet.

Förutom arkeologiska och historiska frågeställningar kring Tullstorpstenen så finns det också frågor av mer naturvetenskaplig karaktär. Var kan bergarten ha kommit ifrån? Vad består stenen av? Hur gamla är bergarterna i stenen? Hur kom den till Tullstorp och hur kan man förklara varför framsidan är så plan? I denna artikel vill vi försöka ge svar, om än inte tvärsäkra så dock möjliga.

Tullstorpstens form, mineralogi och textur samt bildningssätt

Tullstorpstenen är rundad, 204 cm hög, 138 cm bred och som mest ca 50 cm tjock. Den har en iögonfallande plan framsida med runinskriftioner och bilder. Om man ser noga på stenens plana framsida ser man att den skiljer sig i färgton från resten av stenen (Fig. 3). Framsidan är rikare på kalifältspat och därför något rödare än resten av stenen.

Den röda bergarten är en granit som bildar ett upp till ca en centimeter tjockt skikt med en diffus övergång till den bakomvarande bergarten. Resten av stenen, med undantag för ett par mindre mörka inneslutningar kan klassificeras som monzogranit eller kvartsmonzonit. Det är den senare bergarten som har daterats. Den är jämnkornig och flertalet huvudmineral har en kornstorlek av 2–8 mm. Bergarten har 15–20% mörka mineral, främst biotit och amfibol (magnesio-ferrihornblende). De ljusa mineralen vilka utgör huvudelen av bergarten är kvarts, plagioklas och pertitisk kalifältspat. Plagioklasen, som kan ha sammansättningar med varierande Na/Ca förhållande, består här av 70% Na och 30% Ca komponent och klassificeras som mineralet oligoklas. Plagioklas förekommer också som lameller i kalifältspat och är då ännu lite rikare på Na-komponenten (77%) och klassas som andesin. Det finns också ett antal mineral som förekommer i mycket små mängder, dit hör magnetit, apatit, zirkon, titanit och pumpellyit. Bergarten är av magmatiskt ursprung dvs. den har bil-

Fig. 3. Den plana ytan har en något rödare färg än den bakre delen av stenen. Den markant plana ytan kan vara en kontaktyta mellan två olika bergarter. Denna färgskillnad syns bäst då stenen är våt. Foto: Leif Johansson.

dats genom att en smälta kristalliserat på stort djup i jordskorpan. De ursprungliga magmatiska mineralen är fortfarande relativt välbevarade och bergarten ger vid ett första påseende intrycket av att vara helt odeformerad. Men om man ser noga på hur de mörka mineralen är orienterade så ser man att det finns en svag foliation dvs. de bildar en plan struktur i stenen. Detta beror sannolikt på att berggrunden utsatts för svag deformation vid någon tidpunkt efter att bergarten kristalliserat från sin magma. Det metamorfa mineralet pumpellyit, som förekommer i små mängder har bildats vid ca 200–300°C och visar att bergarten utsatts för en lågradig metamorfos.

Datering av bergarter – ett historiskt perspektiv

För att komma fram till Tullstorpsstenen ursprung behövs kännedom om bergartens ålder.

Att datera mineral och bergarter har varit möjligt sedan början på 1900-talet. När radioaktivt sönderfall upptäcktes i slutet av 1800-talet öppnades nya möjligheter att bestämma geologiska materials ålder. De tidigaste åldersbestämningarna, som skedde innan man visste något om olika radioaktiva isotoper, var baserade på kemiska analyser av hur mycket sönderfallsprodukter det fanns i ett mineral. Boltwood (1907) publicerade de första ålderbestämningarna av geologiska prov. Men Arthur Holmes publicerade 1911 ett arbete som ofta ses som den första verkliga geokronologiartikeln. Holmes daterade olika mineral för att konstruera en geologisk tidsskala. Ett av hans prov kom från sydvästra Sverige. Åldern han fick var 1025 miljoner år och den stämmer väl med moderna dateringar. Med ökande kunskap om isotoper och radioaktiva sönderfallssystem utvecklades under 1900-talet en rad nya metoder för

datering av mineral och bergarter. Alla dessa är baserade på olika radioaktiva isotopers sönderfall. De olika metoderna lämpar sig för prov med olika kemiska sammansättningar och ålder. Med U-Pb systemet kan vi datera material som är lika gamla som jorden dvs. 4.5 miljarder år, medan den kanske mer bekanta C-14 metoden har en övre gräns på ca 50 000 år. Vissa mineral är mycket tåliga och behåller sin åldersinformation även om de upphettas till > 800°C medan andra isotopsystem nollställs redan vid < 100°C. Man säger att de har olika blockeringstemperaturer vilket betyder att under blockeringstemperaturen stannar sönderfallsprodukterna kvar i mineralet som då börjar registrera åldern. Genom att använda flera olika isotopsystem med olika blockeringstemperaturer kan man rekonstruera en bergarts termala historia.

Dateringen av bergarten i Tullstorps runsten

Som nämnts tidigare består runstenen av tre olika bergarter. Av dessa daterades den som utgör huvudelen av stenen. I samband med renovering av stenen togs ett mycket litet prov (Fig. 4) som endast vägde 3,2 gram. I

Fig 4. Bergartsprovet som togs från stenen vid renoveringen. Provets väger endast 3,2 gram. Foto: Leif Johansson.

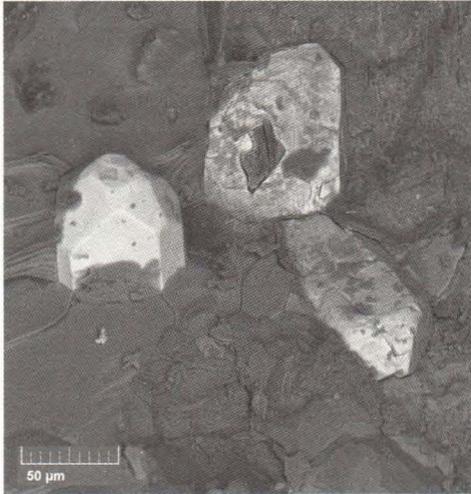

Fig. 5a. De ljusa mineralen med tydliga kristallytor är zirkon. Foto: Leif Johansson.

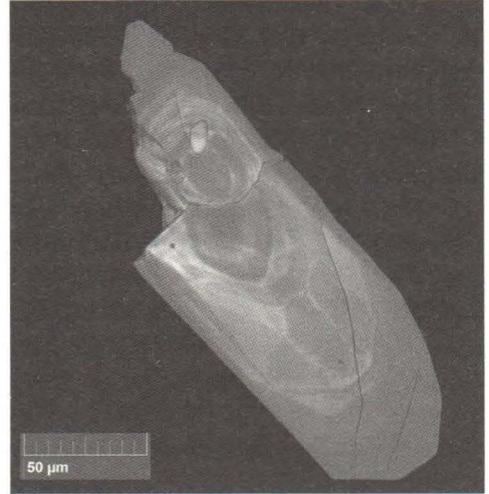

Fig. 5b. Zirkonerna har inre zoner som är typiska för magmatisk kristallisation. Bilden är tagen med en katodluminiscensdetektor. Foto: Leif Johansson.

ett första steg dokumenterades provet med svepelektronmikroskop i syfte att hitta mineralet zirkon (ZrSiO_4). Zirkon (Fig. 5a, b) är idag det viktigaste mineralet för datering av magmatiska och metamorfa bergarter. Vid sin bildning innehåller mineralet inget eller mycket små mängder av bly men relativt mycket uran. Eftersom uran med tiden sönderfaller till bly kan vi bestämma zirkonens ålder. Ju mer Pb det finns i zirkonen desto äldre är den. Detta förutsätter att inget Pb gått förlorat eller tillförts zirkonen utifrån. En stor fördel med U-Pb systemet är att det finns två oberoende sönderfallsserier, $^{238}\text{U} \rightarrow ^{206}\text{Pb}$ och $^{235}\text{U} \rightarrow ^{207}\text{Pb}$. Det gör att vi har två olika »klockor» som skall visa samma tid för att vi skall acceptera zirkonens ålder. Om båda metoderna ger, inom den analytiska osäkerheten, samma ålder så säger man att det är en konkordant ålder. I samband med sökandet efter zirkoner visade det sig att provet också innehöll relativt mycket av mineralet titanit (CaTiSiO_5), (Fig. 6). Även titanit kan åldersbestämmas med U-Pb datering.

Ur det lilla provet från Tullstorpsstenen kunde vi separera ut ca 25 zirkonkorn som gjöts in i epoxi. Zirkonerna är mycket små, ca 100 x 50 mikrometer. Därefter slipades och polerades de ingjutna zirkonerna till dess att deras inre delar var exponerade. Varje zirkon dokumenterades med svepelektronmikroskopets backscatter- och katodluminiscens-detektorer för att upptäcka sprickor, mineralinneslutningar och kemiska zoner (Fig. 5b). Därefter bestämdes en eller flera dateringspunkter i varje zirkon. Zirkonerna har mer eller mindre tydlig kemisk oscillerande zonering vilket är typiskt för magmatiska zirkoner. De saknar tillväxtzoner som skulle kunna tyda på att de vuxit till under senare metamorfa händelser.

Isotopanalyserna utfördes vid Geologiska institutionens LA-ICP-MS laboratorium. Akronymen står för Laser-Ablation Induced Coupled Plasma Mass Spectrometry. Metoden innebär att zirkoner beskjuts med en laserstråle som pulveriserar materialet i ett litet område, ofta cylindriskt, med en diameter och djup av ca 20 mikrometer. Materialet

från denna volym fångas upp av en Ar-gas ström och går in ett plasma som har en mycket hög temperatur (6000–10000°C). I plasmat joniserar atomerna och de olika isotoperna analyseras i en masspektrometer. Utifrån olika isotopkvoter kan sedan en ålder för den analyserade volymen i zirkonen beräknas.

I provet från runstenen i Tullstorp daterades även mineralet titanit. Normalt sett innehåller titanit lite bly som inte kommer från uranet i mineralet utan fanns där redan när titaniten kristalliserade. Det leder till att åldern blir lite för hög. Det går dock att på olika sätt beräkna denna mängd primärt bly och därmed korrigera åldern nedåt.

Med LA-ICP-MS kan man också få fram mineralens kemiska sammansättning vilken också bidrar till kunskap om ursprung och olika processer/omvandlingar som påverkat materialet som dateras. Metoden som är extremt känslig kan analysera ned på ppb-nivå (miljarddelar) för många grundämnen. Det går också att skanna med laserstrålen över ytan och kartera hur olika grundämnen är fördelade.

Hur gammal är bergarten?

Resultat av datering av zirkon och titanit

Zirkonerna är välformade med tydliga kristallytor (Fig. 5a.) och de flesta är ca 100 µm långa. De saknar kanttillväxter som kan tyda på metamorf nybildning av zirkon (Fig. 5b.) Totalt genomfördes 29 punktanalyser i 17 st zirkoner. Den bästa åldersdateringen får vi genom att beräkna ett viktat medelvärde av 19 konkordanta analyser. Åldern blir då 1771.5 ± 3.9 miljoner år. Även om man inkluderar de icke konkordanta åldrarna så får vi inom felgränserna samma resultat, 1770.3 ± 6.6 miljoner år.

Titanitkristallerna är mörkbruna och klara (Fig. 6). De har ett fåtal mineralinneslutningar och är i stort sett kemiskt homogena. Det finns inga texturer som tyder på att de varit med om någon signifikant metamorfos. Eftersom titanit kan antas innehålla en liten mängd bly som inte bildats genom radioaktivt sönderfall av uran i titaniten så har isotopanalyserna korrigerats för detta bly. Totalt genomfördes 30 punktanalyser i 16 titanitkristaller. Om man beräknar ett viktat medelvärde för dessa 30 analyser får man en ålder på 1771.1 ± 7.4 miljoner år. Om man istället beräknar åldern utifrån en konkordiplot får man åldern 1769.0 ± 8.3 miljoner år.

U-Pb dateringarna av zirkon och titanit har i båda fallen givet väl definierade åldrar på ca 1770 miljoner år. Genom att inga texturer som tyder på senare omvandlingar kan ses i zirkon eller titanit så visar det att båda mineralen är av magmatiskt ursprung och kristalliserade från en magma för ca. 1770 miljoner år sedan.

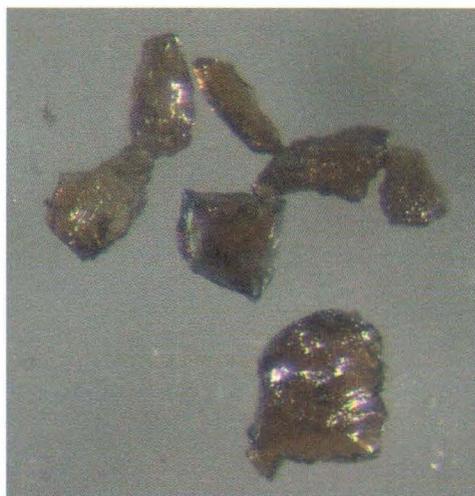

Fig. 6. Klar brun titanit. Avsaknad av typisk kristallform tyder på att de troligen är fragment av större titanitkorn. Foto: Leif Johansson.

Varifrån kan stenen ha kommit?

Att känna till en bergarts ålder är bara en pusselbit, men en viktig sådan. Ytterligare information som mineralogi, deformations-texturer och metamorfa omvandlingar är andra viktiga pusselbitar. Dessutom krävs kunskap om regional geologi. Även om man har många ledtrådar är det nästan omöjligt att med stor säkerhet kunna peka ut varifrån en sten kommer. För att göra det krävs något alldeles unikt t.ex. förekomst av ett sällsynt mineral. Tyvärr finns det inget unikt i Tullstorpstens mineralogi.

Om vi ser på den sydsvenska berggrunden i stor skala (Fig. 7.) kan den förenklat indelas i fyra provinser. I nordöst har vi den Svekokarelska provinsen (1920–1660 milj. år).

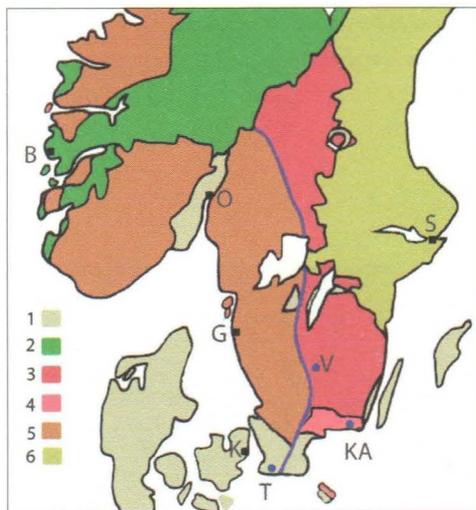
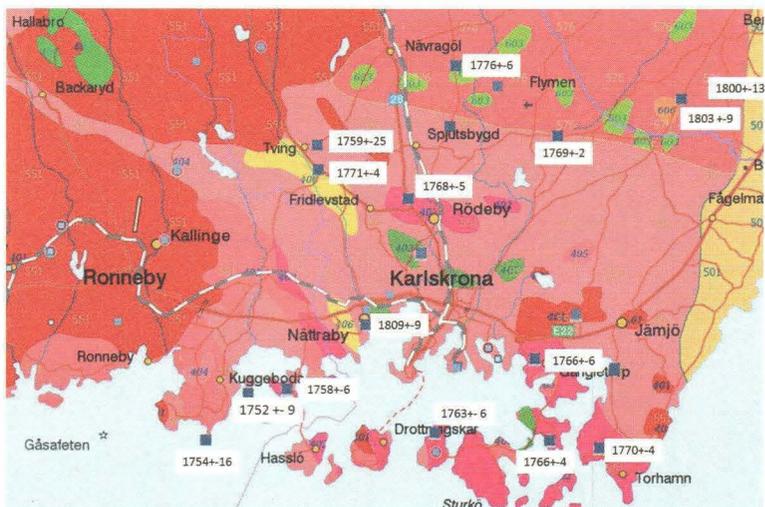

Fig. 7. Starkt förenklad bild över en del av Skandinavien berggrund. De olika färgerna betecknar: 1 Palaeozoisk ung berggrund, 2. Fjällkedjan (Kaledoniderna), 3–4. Transskandinaviska Magmatiska Bältet och Blekinge, 5. Svekonorvegiska provinsen, 6. Svekokarelska provinsen. Den violetta linjen är gränsen mellan högmetamorf och starkt deformerad berggrund i väster och låg till ometamorf berggrund i öster (se texten för mer information). B = Bergen, O = Oslo, G = Göteborg, S = Stockholm, KA = Karlskrona, V = Växjö, K = Köpenhamn och T = Tullstorp. Karta ritad av Leif Johansson

Mot sydväst följer det Transskandinaviska Magmatiska Bältet och Blekinge (1810–1650 milj. år) och västerut den Svekonorvegiska provinsen (1140–960 milj. år) som sträcker sig in i södra Norge. Yngst är den Kaledonska provinsen eller fjällkedjan (500–390 milj. år). Bergarterna i den Svekonorvegiska provinsen har till stor del samma ålder och ursprung som de i det Transkandinaviska Magmatiska Bältet men med den stora skillnaden att de genomgått omfattande metamorfos och deformation vid två händelser, vid 1450–1400 milj. år och 990–960 milj. år. Den senare av dessa händelser kännetecknas av höga tryck och temperaturer samt intensiv deformation och drabbar bara bergarter väster om gränsen mellan dessa provinser (violet linje i Fig. 7.) Avsaknad av denna markanta metamorfos och deformation i Tullstorpstenen gör att ursprunget skall sökas i berggrunden öster om gränsen.

I Sveriges Geologiska Undersöknings sökbara åldersdatabas (<https://apps.sgu.se/kartvisare/kartvisare-bergets-alders.html>) finns alla publicerade radiometriska dateringar i landet. Om man begränsar sig till U-Pb dateringar av graniter och närbesläktade magmatiska bergarter och till östra delen av Götaland så finner man att bergarter med åldrar kring 1770 miljoner år i huvudsak finns i två områden, kring Växjö och Karlskrona (Fig. 8 och 9). Beskrivningar av geologin i dessa områden finner man i SGU:s kartbladsbeskrivningar (Kornfält 1999, Kornfält & Bruun 2002, Wik et al. 2009, Wikman 1998, 2000). I området kring Växjö finns bergarter vars ålder ligger i intervallet 1790–1769 miljoner år vilket är mycket nära åldern för Tullstorpstenen. Det samma gäller för Blekinge där det finns ett flertal bergarter med åldrar i intervallet 1778–1758 miljoner år (Johansson 2016, Johansson et al. 2006). Det finns dock andra viktiga skillnader mellan dessa två områden. Berggrunden i Växjö har

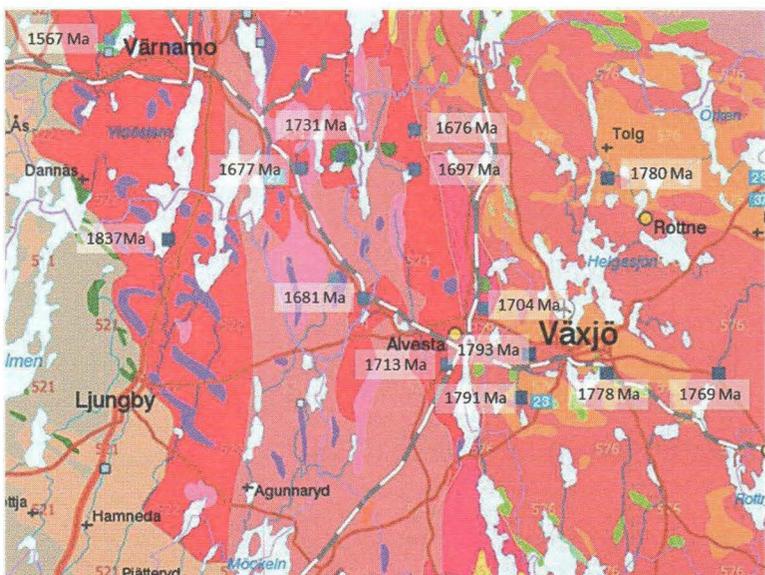
Fig. 8. U-Pb datering av zirkoner i östra Blekinge. Dateringarna och kartunderlag är hämtade från SGU:s åldersdatabas. Sammanställning: Leif Johansson © Sveriges geologiska undersökningar.

bara svagt påverkats av metamorfos och deformation, bergarterna är med andra ord välbevarade. Zirkonerna har okomplicerade inre texturer och saknar metamorfa tillväxtkanter. U-Pb isotopsystemet i titanit är också opåverkat av metamorfos. I Blekinge har berggrunden genomgått en relativt omfattande uppvärmning (metamorfos) i samband med att graniter trängt in i den äldre berggrunden i tidsintervallet 1450–1400 miljoner år. Den

na händelse åtföljdes också av deformation som ledde till förgnejsning av äldre bergarter. Det finns också indikationer på att en del deformation kan vara betydligt äldre, mellan 1770–1750 miljoner år. Uppvärmningen ledde också till att zirkoner fick tunna kanttillväxter av yngre zirkon och att U-Pb systemets isotoper i titanit stördes kraftigt och att det vid ca 1430 miljoner år skedde nybildning av titanit (Johansson et al. 2006).

Fig. 9. U-Pb datering kring Växjö. Dateringarna och kartunderlag är hämtade från SGU:s åldersdatabas. Sammanställning: Leif Johansson © Sveriges geologiska undersökningar.

Den daterade bergarten i Tullstorpsstenen uppvisar nästan ingen deformation och U-Pb systemen i zirkon och titanit har inte påverkats av någon signifikant uppvärmning. Detta gör att området kring Växjö är ett mer troligt ursprungsområde än området kring Karlskrona. Det är viktigt att nämna att det bara är en liten del av södra Sveriges berggrund där det gjorts U-Pb dateringar. Det är fullt möjligt att bergarter med åldrar kring 1770 miljoner och Tullstorpsstenens mineralogi och textur kan förekomma även på andra ställen inom det Transskandinaviska Bältet.

Hur kom den till Tullstorp?

Oavsett om vi nu antar att stenen har sitt ursprung i Småland eller Blekinge så har den transporterats till södra Skåne. Den mest troliga förklaringen är att det skedde med isens hjälp under den senaste istiden. I en ingående artikel av Houmark & Kjaer (2003) beskrivs förhållandena för mellan 40 000 och 15 000 år sedan under den senaste istiden. I rekonstruktioner av isrörelserna framgår att dessa domineras av transport från nordöst mot sydväst. Under den senaste delen av tidsperioden (18 000–16 000 år sedan) blir isrörelserna

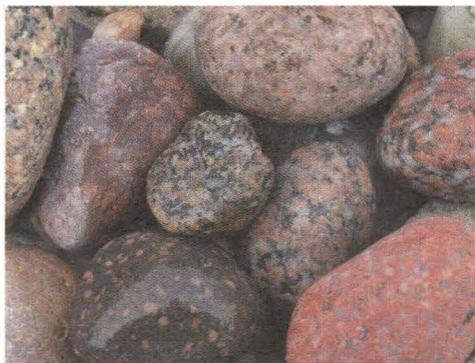

Fig. 10. Strandstenar vid Mossbystrand 10 km öster om Tullstorp. Blåaktig kvarts och porfyrisk textur visar att dessa sannolikt kommer från den småländska berggrunden. Foto: Leif Johansson.

betydligt mer varierande och lokala, inte minst i Skåne som vid denna tid började bli isfritt. Med dessa isrörelser är både Småland och Blekinge rimliga källområden.

Fina exempel på bergarter som transporterats från bl.a. Småland kan ses på stränderna i sydligaste Skåne, t.ex. Mossbystrand, 10 km öster om Tullstorp. Där kan man finna en mångfald av bergarter varav många kan ha sitt ursprung i den småländska berggrunden (Fig. 10)

Hur bildades den släta framsidan?

Det kanske mest iögonfallande med Tullstorpsstenen, om man bortser från runorna, är dess näst intill perfekt plana framsida. Det har föreslagits att den skulle vara resultat av slipning eller att den blivit plan genom transporten med isen. Ytan har dock inga tydliga tecken som tyder på slipning, mineralens ytor ser ut som brottytor. Det tunna rödaktiga granitiska bergartsskikt (Fig. 3) som utgör framsidan ger en ledtråd till en möjlig förklaring. Det är relativt vanligt att man finner granitiska gångar eller pegmatiter i den prekambrisk berggrunden. Dessa gångar kan variera i bredd från 10-tals meter eller mer ned till någon centimeters bredd (Fig. 11). Kontakten mellan värdbergarten och gångbergarten kan utgöra ett svaghetsplan där en spricka lätt kan bildas. På bilden (Fig. 11) ses två sådana smala granitiska gångar i en mörkare monzodiorit. Vid den högra har en spricka bildats. Man kan vid den röda pilen se hur den ljusa granitiska gångbergarten sitter kvar som ett tunt lager på den mörkare bergarten. Den tunna vänstra gången visar tydligt hur raka och plana dessa gångar kan vara. Det är därför rimligt att anta att det tunna granitiska lagret på runstenens framsida kan ha varit en del av en gångbergart eller kontakt mellan en röd granit och bergarten i den mörkare bakre delen av stenen.

Fig. 11. Bilden visar två centimeterbreda granitgångar i en mörkare monzodiorit. Vid den högra gången har en spricka bildats längs gången och vid den röda pilen ser man hur en del av det granitiska materialet sitter kvar och bildar en tunn plan yta. Foto: Leif Johansson.

Här redovisas endast resultatet av de radiometriska dateringarna. Det fullständiga analysmaterialet kan fås genom att kontakta LA-ICP-MS laboratoriet vid Geologiska institutionen, Lunds universitet. Dataset: 20180118 runsten zirkon och 20180301 runsten titanit

Tack

Renoveringen av Tullstorps runsten har bekostats av Länsstyrelsen i Skåne samt Skurups sparbank. Tack också till Skånska Akademien och projektgruppen vars stöd möjliggjort denna undersökning samt till Charlotte Möller vid Geologiska institutionen för värdefulla kommentarer.

Vi är också mycket tacksamma för Magnus Källströms från Riksantikvarieämbetet utförda målningar av stenens bilder och text efter Stucco Maestros, Myresjö, renovering av runstenen under 2016, som utfördes av Jörgen Schwartzkopf, som också tog ut stenprovet ca 1x2 cm från stenens baksida för analys av ålder och petrologi.

Referenser

- Boltwood, B.B. 1907: On the ultimate disintegration products of the radioactive elements. Part II. The disintegration products of uranium. *American Journal of Science* 23: 77–88.
- Holmes, A. 1911: The association of lead with uranium in rock-minerals and its application to the measurement of geological time. *Proceedings of the Royal Society of London* 85: 248–256.
- Houmark-Nielsen, M & Kjaer, K-H. 2003: Southwest Scandinavia, 40-15 kyr BP: palaeography and environmental change. *Journal of Quaternary Science* 18, 8, 769–786.
- Johansson, Å. 2016: U-Pb SIMS dating of some granitoids from eastern Blekinge, southern Sweden, *GFF*, 138:3, 430–444.
- Johansson, Å. & Larsen, O. 1989: Radiometric age determinations and Precambrian geochronology of Blekinge, southern Sweden. *Geologiska Föreningen i Stockholm Förhandlingar* 111, 35–50.
- Kornfält, K-A. & Bruun, Å. 2002: Beskrivning av berggrundskartan 3G Kristianopol NV. *Sveriges Geologiska Undersökning Serie Af 211*, 52 sidor.
- Kornfält, K-A. 1999: Beskrivning till berggrundskartan 3F Karlskrona SO. *Sveriges Geologiska Undersökning, Serie Af 205*. 59 sidor.
- Rosborn, S. 2004: Den skånska historien. Vikingarna. Fotevikens Museum, Region Skåne, 204 sidor
SGU åldersdatabas: <https://apps.sgu.se/kartvisare/kartvisare-bergets-alder.html>
- Wik, N-G., Claesson, D., Bergström, U., Hellström, F., Jelinek, C., Juhojuntti, N., Jönberger, J., Kero, L., Lundqvist, L., Sukotjo, S. & Wikman, H. 2009: Beskrivning till regional berggrundskarta över Kronobergs län. *Sveriges Geologiska Undersökning, Serie K*, 142, 68 sidor.
- Wikman, H. 1998: Beskrivning till berggrundskartorna Växjö SV och SO. *SGU serie Af 188 och 200*, 92 sidor.
- Wikman, H. 2000: Beskrivning till berggrundskartorna 5E Växjö NO och NV. *SGU serie Af 201 och 216*, 112 sidor.

Venetiansk dukat hittad i Elleholm

Av Jimmy Juhlin Alftberg

1:e antikvarie Blekinge museum, Karlskrona

Sommaren 2018 startade Blekinge museum den andra delen av Elleholmsprojektet, vars första fas jag redogjorde för i Ale, nummer 2–3 2018. Insatsen bestod av tre dagars utgrävning (15–17 augusti) på södra och mellersta borgholmarna. Målsättningen var att dels implementera projektet på södra holmen och börja lära känna dess stratigrafi, dels fortsätta identifiera sten- och tegellämningarna i de två schakten på mellersta holmen, vilka togs upp i december 2017.

Under utgrävningen understöddes projektet med två metalldetekterare, vilka fått i uppgift att »skanna av» hela stadsdelen, hovgårdsområdet och borgen. Syftet med detta var primärt att försöka få en tydligare bild av fyndspridningen över hela ön samt ytterligare dateringsunderlag. Sammanlagt togs cirka 120 fynd tillvara för vidare analys och 18 stycken av dessa lämnades för konservering.

På norra borgholmen påträffades genom detekteraren Thomas Hasselberg ett mycket väl-

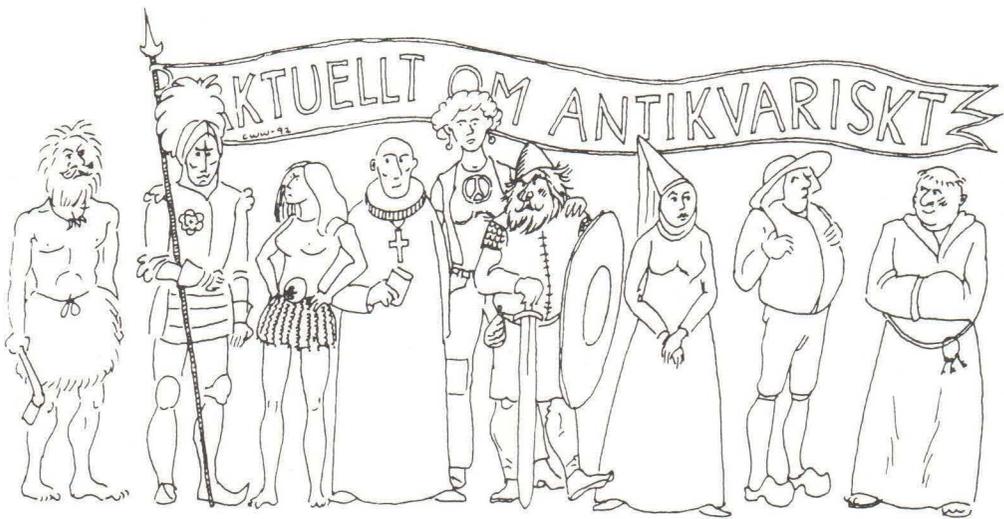
bevarat guldmynt, vilket identifierades av professor Kenneth Jonsson, Stockholms universitet, som en dukat från Venedig. Myntet, som väger ca 3,5 g, och mäter drygt 2 cm i diameter präglades av doge Andrea Dandolo mellan 1343–1354. Detta är också den enda, hittills, funna medeltida Venetianska dukaten i Sverige – och med stor sannolikhet även i Danmark.

Då guldmyntet återfanns genom detektering, på ca 10 cm djup, behövde det utredas om det möjligtvis kunde härröra från en depå, där ett av mynten plöjts upp någon gång under historiens lopp. Likaså behövde det säkerställas att fyndplatsen, om den t.ex. blev utsatt för plundringsförsök efter det att fyndet offentliggjorts, inte längre bjöd på några guldmynt. Därför företogs en kompletterande undersökning veckan efter, men det visade sig att jorden var omörd – det var alltså fråga om ett lösfynd.

Blekinge museum planerar att under 2019 genomföra ytterligare en utgrävning på borgen.

Den unika venetianska dukaten efter konservering. December 2018.

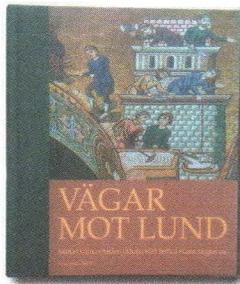

Vägar mot Lund

En antologi om stadens upp-
komst, tidigaste utveckling och
entreprenaden bakom de stora
stenbyggnaderna

Red. Maria Cinthio & Anders Ödman,
med bidrag av Lone Mogensen och
Ulf Sivhed

Lund: Historiska Media 2018

Maria Cinthio, nu publice-
rade under titeln »Lund från
första början» i volymen
Vägar mot Lund, visar att
det faktiskt ända sedan
ca 970, dvs. från senare de-
len av vikingatiden, bör ha
funnits en kyrka på samma
eller en angränsande plats

Volymen *Vägar mot Lund* består av ca 380
sidor dubbelspaltad text med rikhaltigt illus-
trationsmaterial (ca 240 figurer av olika
slag). Allmänt gäller att texterna nog främst
är skrivna av arkeologer för arkeologer men
att resonemang och resultat även har ett stort
historiskt allmänintresse.

Det är väl känt att Lund under medeltiden
hade en särställning i Norden som kyrkornas
stad, främst representerat av Lunds domkyr-
ka, som var centralhelgedom för det danska
ärkebiskopdsdöme som inrättades genom på-
ven i Rom 1103. Kryptans altare invigdes
1123 och högaltaret 1145, men det finns en
komplex förhistoria till denna romanska
1100-talskatedral, som till stora delar ännu är
stående. Nya studier av medeltidsarkeologen

som den senare katedralen. Denna kyrka till-
kom under tiden för kung Harald Gormsen
(kallad Blåtand, regerade ca 960–ca 986),
och vi känner kyrkan indirekt genom arkeo-
logiska studier av en kyrkogård som funnits
omedelbart norr om domkyrkan, dvs. i södra
delen av dagens Lundagård. Där påträffades
redan 1908 och även på 1940-talet samman-
lagt ett tiotal ovanliga ekstockkistor (tillver-
kade av hela ekstammar), men det är först på
senare tid som fyra av dessa kunnat precis
dateras med årsringsdatering (dendrokrono-
logi); det visar sig då att de tillhör en period
mellan ca 979 och ca 1002. Kyrkogården för-
utsätter en kyrkobyggnad (av trä), även om
direkta lämningar av denna inte har påträffats,
men den har legat i ett område med viki-
ngatida kulturlager med keramik och annat
fyndmaterial, som föregått kistorna.

Även om Cinthio inte uttryckligen preciserar någon tidpunkt för etableringen av Lund som bebyggelse kan alltså denna indirekt kända kyrka genom dessa nya och viktiga resultat sättas i samband med kung Haralds omfattande riksbildningsprojekt och etablerandet av det kristna kungadömet i Danmark. Därmed måste också staden Lunds tillkomst omdateras: länge ansågs Lund ha anlagts ca 1020 (Knut den stores tid), men efter de omfattande fynden från 1980-talet av olika träkyrkor och daterbara gravar vid Kattesund, i anslutning till Trinitatiskyrkan (Drottenkyrkan), blev stadens tillkomst omdaterad till ca 990 (Sven Tveskäggs tid). Men den här nämnda dateringen av de vikingatida ekstockkistorna och kulturlagren norr om Domkyrkan leder nu fram till slutsatsen att Lund har ett äldre ursprung och har fungerat som kunglig stödjepunkt (med kyrka) under Harald Blåtands regeringstid, kanske redan från 960-talet. I *Vägar mot Lund* följer sedan Maria Cinthio den kyrkliga och maktpolitiska utvecklingen i staden från Sven Tveskäggs tid (ca 995–1014) via myntfynd och andra arkeologiska fynd, liksom uppgifter i det skriftliga källmaterialet.

Antologins andra huvudförfattare är medeltidsarkeologen *Anders Ödman*, som svarar för bokens längsta bidrag: »Domkyrkoprenaden – förspel, genomförande och avslutning». Texten berör ett stort antal skilda ämnesområden med många originella och tänkvärda tolkningar, och framställningen drivs framåt genom en oavbruten ström av belägg, associationer, indicier och analogier i tid och rum. Bl.a. behandlas de skånska trelleborgarna i Trelleborg respektive Borgeby, vilka dateras till en period före Harald Blåtand och tolkas som uppsamlingsläger för tillfångatagna trälarna från slaviska områden. Störst utrymme ägnar Ödman åt »ett riktigt megaprojekt», dvs. byggentreprenaden för Domkyrkans uppfö-

rande. Han följer byggnadsförloppet på domkyrkotomten med utgångspunkt i undersökningar av de murrester och stratigrafier som ännu kan iakttas under den stående kyrkans golv.

Undersökningen fokuserar därefter på diverse frågor kring byggnadsmaterialet till 1100-talskyrkan; det består främst av Höör-sandsten från stenbrott vid Munkarp/Hallaröd, där stenen råhuggits. Förf. beräknar att byggmaterialet till denna för sin tid gigantiska kyrkobyggnad har bestått av cirka 67 500 ton sandsten. Han diskuterar frågan om hur allt detta stenmaterial från trakten av Höör transporterades cirka 35 kilometer till Lund. Han kommer fram till att det rörde sig om transporter med oxdragna vagnar via ett system av rimligt användbara landsvägar, som förf. rekonstruerar i detalj med brolägen, åpassager via färjor, övernattningsställen m.m. Förf. räknar med att byggnadsperioden har pågått under cirka 60 år, från tiden för Knut den heliges gåvobrev 1085 till invigningen av katedralens högaltare år 1145. Beräkningar av omfattningen av entreprenaden visar t.ex. att det behövdes ca 250 arbetsdagar om året för att dagligen transportera 4,5 ton kvaderhuggen sten till byggnadshyttan vid kyrkobygget. En stenvagn med ett eller två par oxar kunde frakta två tunga kvaderstenar per resa, och en sådan resa tog två dagar. Arbetskraften har enligt Ödman i huvudsak bestått av trälarna, en slutsats som han baserar på en diskussion av förekomsten av slavar i Norden. Enligt Ödman har det funnits »tusentals trälarna i Skåne», och dessa har kunnat utnyttjas vid katedralentreprenaden. Bakom slavarna fanns slavägarna, välbeställda familjer inom vad som senare under medeltiden är känt som högfrälsekreter (såsom Hvidesläkten), vilka genom rikedom och kompetens kunde stå för ett avancerat entreprenörskap.

Sten Skansjö

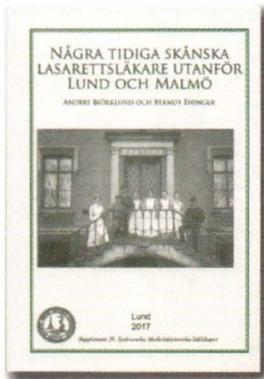
Några tidiga skånska lasarettsläkare utanför Lund och Malmö

Anders Björklund och Berndt Ehinger

År 1862 infördes i Sverige en ny organisation lokalt – kommunerna – och regionalt – landstingen. De senare fick sjukvården som sin huvuduppgift. En konsekvens av detta blev att länslasarett byggdes i tätorterna i Skåne som annorstädes i landet under de följande två decennierna. Dessa lasarett hade i flera fall bara en enda läkare. Det är om dessa, ofta unga, eldsjälur och pionjärer, som Björklund och Ehinger nu skrivit en liten bok och lyft fram dem till en välförtjänt plats i allmänhetens ljus. Till på köpet får vi veta en hel del om denna första generation av sjukhus, byggnader, personal, utrustning m.m. Rikligt med illustrationer konkretiserar den historiska framställningen. De nyetabletrade länslasarett som författarna tar upp är i Kristianstads län Ängelholm, Kristianstad, Simrishamn, Hässleholm och i Malmöhus län Helsingborg, Landskrona, Trelleborg, Ystad och Hörby.

Fokus i framställningen ligger på personskildringarna. Det är svårt att i dagens arbetstidsreglerade samhälle föreställa sig hur dessa »ensamvargar» till lasarettsläkare, som någon uttryckt det, kände sig som »en gårdvar kedjad vid sin koja» (Langenheim vid Hörby lasarett)kunde härda ut. De var alltid jour, ensamma ansvariga för alla delar av sjukvården, förutsattes kunniga i såväl kirurgi, främst, som medicin och andra discipliner.

Till den nya organisationen var stipendier knutna för yrkesstudier utomlands och författarna visar att dessa i mycket hög grad utnyttjades av de kunskapsökande, som ovan sagts ofta unga, lasarettsläkarna. På så vis in-

förde de från sjukhusen ute i Europa innovationer på olika områden inom sjukvården på sina respektive lasarett. De framstod således även i detta avseende som pionjärer.

Två representanter, en man och en kvinna, kända även utanför sin profession som läkare, skall mycket kort presenteras. Vid det 1878 nybyggda sjukhuset i Ystad tillträdde den blott 34-åriga Anders Eliasson (1844–1900) detta år som chef. Han är ett gott exempel på en utlandsstipendiat. Författarna nämner inte mindre än åtta kliniker ute i Europa, varifrån han hämtade hem ny kirurgisk kunskap till Ystad. Många av hans komplicerade kirurgiska operationer finns beskrivna och publicerade via Svenska Läkarsällskapet. Utanför sjukhusportarna har han blivit känd som

Anders Eliasson (1844–1900), lasarettsläkare i Ystad. Akvarell av Bruno Hoppe (1894).

Gertrud Gussander porträtterad nära sin pensionering. Målningen finns på Gagnefs vårdcentral.

August Strindbergs husvärd och vän – ibland sedd som vän med förbehåll av den lynnige och då sjuke författaren. Strindberg bodde under åren 1894–1895 under flera perioder i Ystad hos Eliasson. I de s.k. botgörarverken *Inferno* och *Till Damaskus* finns åtskilligt som handlar om Ystad, Eliasson och Lilla Norregatan, kanske genomskinligt endast för dem som – i likhet med vad jag själv gör – känner till de lokala förhållandena.

En mycket välkänd pionjär inom medicinhistorien är Gertrud Gussander (1872–1959). Hon ägnas överlägset mest uppmärksamhet av författarna, inte mindre än hela nio spännande sidor. Ursprungligen kommen från ett välbärgat hem, gick fadern brukspatronen i konkurs och dog när hon var endast åtta år gammal. Den medellösa familjen fick lita till släktingar, när det gällde Gertruds utbildning. Hela hennes liv och karriär är fyllda av fantastiska, imponerande prestationer. Vägen gick över studentexamen, utbildning till gymnastikdirektör på GCI, utbildning till läkare 1906, underläkare som kirurg på Kristianstads lasarett och sedan disputation i Lund som första kvinna vid medicinska fakulteten. Efter sin tid i Kristianstad fortsatte hon till Dalarna, där »Herr doktorinnan», som hon uppskattande ibland kallades av dalkarlarna, grundade ett eget sjukhus i Gagnef.

(Må det slutligen omvittnas av undertecknad att en del av oss i den äldre generationen fortfarande har i minne från vår uppväxt sådana dominanta chefsläkare som här omtalats. Från sen mellankrigstid minns jag hur fadern till en av bokens författare – Björklund – i Ystadsbygden hade ett sådant renommé, att Ystads lasarett var synonymt med hans person.)

Gert Jeppsson

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare.

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund, 0705-12 58 73, gert_jeppsson@hotmail.com

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <http://tidskriftenale.kultursupport.se>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2019, 250 kronor, kan insättas på plusgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Frågor rörande medlemskap, adressändring m.m.

Elisabeth Reuterswärd, elisabeth.reutersward@gmail.com

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund eller hos redaktören. Pris 60 kr per häfte.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Universitetslektor Björn Magnusson
Staaf, Lund, ordf.

F. museichef Göran Larsson, Lund, v.ordf.

Fil.dr Bodil Persson, Lund, sekr.

VD Anders Persson, Lund, v.sekr.

Fil.dr Elisabeth Reuterswärd, Lund,
skattmästare

Universitetslektor Gert Jeppsson, Lund,
redaktör

Professor Lars Berggren, Lund

Fil.dr Solveig Fagerlund, Viken

Professor Tomas Germundsson, Lund

1:e antikvarie Mikael Henriksson, Ronneby

Antikvarie Anders Håkansson, Halmstad

Museichef Per Karsten, Lund

Landsarkivarie Göran Kristiansson, Lund

Fil.dr Johan Lundin, Malmö

Kulturmiljödirektör Mats Riddersporre,
Malmö

Professor Sten Skansjö, Lund

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

BJÖRN MAGNUSON STAAF OCH GERT JEPSSON
Erik Cinthio in memoriam

I

GERT JEPSSON
Mordet i klostret. Ett medeltida mord i Gråbrödraklostret i Ystad
med bäring på svensk rikshistoria

3

LEIF JOHANSSON, SVEN-OLLE R OLSSON, SVEN ROSBORN, TOMAS NAERAA
Runstenen i Tullstorp. En studie i geologi och historia

22

JIMMY JUHLIN ALFTBERG
Venetiansk dukat hittad i Elleholm

32

Aktuellt om antikvariskt
Vägar mot Lund
Några tidiga skånska lasarettsläkare utanför Lund och Malmö

33